КУРБОННИЁЗОВ РУСТАМ

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МЕТОДИКАСИ

«Университет» — 1992

Қўлланмада география методикаси предмети вазифалари, ушбу фаннинг шаклланиш жараёни, хорижда география таълими тараққиёти, ўқитиш методлари, таълим воситалари, синфдан ташқари ишлар уюштириш муаммолари атрофлича очиб берилган. Қўлланмани нафақат талабаларга, балки ўрта мактаблар география ўқитувчиларига ҳам тавсия қилиш мумкин.

Муҳаррир: Зоир Тоҳир ўғли

Босишга рухсат этилди. 3. 07.92. Оператив босма усулида босилди. Қоғоз №2. Бичими 60х84/16. Шартли босма табоғи 8,4. Нашриёт ҳисоб табоғи 9,2. Буюртма 664 . Адади 500 нусха
. Баҳоси

"Университет" нашриёти. 700095. Тошкент, Талабалар шаҳарчаси, ТошДД бош биноси.
" Университет" нашриёти босмахонасида босилди.

К И Р И Ш

Жамият тараққиётини ҳар томонлама етук ўқитувчиларсиз тасаввур этиш қийин. Малакали педагог мутахассислар тайёрлаш эса кўп жиҳатдан уларнинг методик тайёргарлигига боғлиқ. Айниқса, ҳозирги мураккаб ахборотларни, географик ҳодиса ва сабаб-оқибатларни, табиий ва иқтисодий география тушунчаларини улар онгига етказиш ва шакллантириш ниҳоятда мураккаб жараён ҳисобланади. Мактаб программаси ўқувчиларга фақат географияга оид билим бериш билан чекланмайди, балки уларда зарур кўникма ва малака хосил қилишни ҳам ўз зиммасига олади. Ҳар бир ўқувчи дарсда олган кўникма ва малакалари асосида билимларни мустақил эгаллаши зарур бўлади. Буларнинг барчаси география ўқитувчисидан махсус методик тайёргарликка эга бўлишни талаб қилади. Унинг методик билими ва малакаси замон талабларига жавоб бера оладиган бўлиши керак. Бу ўқитувчидан педагогик фаолиятдаги ютуқ ва камчиликларни таҳлил қила олишни, ўз иш тажрибасини таҳлил қилиб, умумлаштира билишни, бошқа ўқитувчиларнинг тажрибасини умумлаштириш ва самарали шакллар, методлардан ўз ишида оқилона фойдаланишни талаб қилади.

География таълими методикаси педагогика фанининг таркибий қисмидир. У мактабда география ўқитишнинг мақсад ва вазифаларини, умумий географик билимлар мазмунини, ўқувчиларда илмий-моддий дунёқарашни шакллантириш ғояларини илгари суради ва ишлаб чиқади. Ушбу ўқув қўлланма, мактабда география таълимининг мазмуни ва мақсади, амалда синалган ва исботланган ўқитиш усуллари, шакллари ва воситаларини, география ўқитишнинг турли қирраларини тадбиқ қилади. Қўлланма бир-бири билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий қисмлардан иборат бўлиб, университетлар ва педагогика олий билим юртлари ўқув режасининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

География ўқитиш методикаси фан сифатида

География таълими методикасининг мазмуни, вазифаси ва муаммолари.

География ўқитиш методикаси педагогика фанлари тизимига киради. География методикасининг асоси мактаб географияси

хусусан табиий ва иқтисодий география ва улар билан алоқада бўлган геология, иқтисод, муҳит, аҳолишунослик ва б. ҳисобланади.

Таълим ва тарбиянинг умумий қонуниятларини дидактика тадқиқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, дидактиканинг моҳияти таълим-тарбия жараёни ҳисобланади. У аниқ ўқув фанлари учун таълим ва тарбия жараёни билан шуғулланмайди. Демак, география ўқитиш методикаси илмий педагогик фан бўлиб, у ўқитувчиларга географиядан пухта билим бериш, уларни диалектик-материалистик дунёқараш руҳида тарбиялаш ва ўқитиладиган география фанининг мақсадини, таълим-тарбия вазифалари, мазмуни, усулларини ҳамда география ўқитишнинг энг муҳим воситаларини белгилаб беради. География ўқитиш методикасининг асосий фан сифатида университетлар ва бошқа олий ўқув юртлари география факультетларининг ўқув режасига киритилиши ва уни ўрганишдан кўзда тутилган мақсад бўлажак ўқитувчиларни мактабда география ўқитишнинг илмий асослари билан қуроллантиришдан иборат.

Билиш назарияси география ўқитиш методикасининг методологик асосини ташкил қилади. География ўқитиш методикаси тадқиқ қиладиган методологик ва назарий муаммоларга: илмий тадқиқот методлари ва предмети; чет элларда ва Ўзбекистонда география таълими; география ва унинг алоҳида курслари бўйича ўқитиш мақсади ва вазифалари; географик билимларни эгаллашда таълим билан тарбиянинг бирлиги; ўқувчиларда географик билим, кўникма малакалари ва дунёқарашни шакллантириш; география таълими жараёнининг умумий қонуниятлари киради.

География ўқитиш жараёнининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- география ўқитиш мақсади
- география таълимининг мазмуни
- география ўқитишнинг усуллари
- география ўқитиш ва ўрганишни ташкил этиш
- ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва билиш имкониятларини эътиборга олиш
- география таълимининг натижалари ва ҳ.к.

Юқоридаги таркибий қисмлар ўртасида мустаҳкам алоқа мавжуд. Масалан, ўрганиладиган мавзунинг мақсади, таълим-тарбия вазифа-

лари ва мазмунига мос келадиган таълим шакллари, ўқитиш усуллари ҳамда воситаларидан мақсадга мувофиқ тарзда фойдалана билишни тақозо қилади.

География таълими методикасининг назарий ва методологик масалалари кўпгина методист-географ олимлар – А.Е.Бибик, А.В. Даринский, Т.П.Герасимова, М.К.Ковалевская, И.С.Матрусов, Л.М. Панчишникова, М.В.Рижаков, О.А.Мўминов, Х.Х.Хасанов, П.Г.Мусаев ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

География таълими методикаси фани умумий методика, табиий географияни ўқитиш методикаси ва иқтисодий география ўқитиш методикасидан иборат. Ўз навбатида уларнинг ҳар бири хусусий методикалар (мактаб география курсларини алоҳида-алоҳида ўрганиш методикаси)ни ўз ичига олади.

Умумий методика мактаб география курслари учун ўқитиш қонуниятларини, яъни ўқитишнинг мазмунини, ташкил этилишини, таълим методлари, таълим воситалари, синфдан ташқари ишлар ва бошқаларни ўрганади. А.В.Даринский умумий методикани география дидактикаси деб айтган эди. Хусусий методика мактаб география курсларининг мақсади, мазмуни, таркиби географик билим, кўникма, малакалар шакллантирилиши, ҳар бир курс бўйича ўқувчиларнинг мустақил ишларининг ташкил этилиши ва ҳоказолар билан шуғулланади.

География таълими методикаси:

- мактаб географиясининг таълимий ва тарбиявий мақсадлари
- география таълимининг мазмуни
- география ўқитишнинг шакл ва усуллари
- таълим жараёнида география ўқитиш воситалари (программалар, дарсликлар, атласлар, ўқувчи ва ўқитувчилар учун илмий-методик қўлланмалар ва ҳоказолар)ни яратиш
- ўқувчиларнинг ўқув материалини ўзлаштиришлари
- таълим жараёнида ўқувчиларнинг тарбияланиши
- таълим жараёнида ўқувчилар фикрлашининг ривожланиши ва ҳокозолар билан боғлиқ вазифаларни ҳал қилади.

А.М. Панчешникова таъбири билан айтганда, география таълими методикаси фани қуйидаги муаммоларни: ўқитиш мақсади (нима учун ўқитамиз?), география таълими мазмунини (нимани ўқитамиз), геогра-

фан таълими мазмунини (нимани ўқитамиз ?) география таълими воситаларини (нималар ёрдамида ўрганамиз ?) ўқитишнинг шакл ва усулларини (қандай ўқитамиз?) тадқиқ қилади. Бундан ташқари географияга оид билимларни эгаллаш жараёни, ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши, ўқувчиларни тарбиялаш каби муаммоларни ҳам ўрганади.

Шундай қилиб, география таълими методикаси фани мазмунан бой ва хилма-хилдир. География фанининг мазмуни мактабда уни ўқитиш ва ўқувчиларнинг ўрганиш фаолияти орқали уларнинг онгига, тарбияси ҳамда камол топишига ёрдам беради.

География ўқитиш методикасининг вазифалари

- ҳар бир мактаб география курсининг синфлар бўйича мақсади, мазмуни ва аҳамиятини белгилаш, улар мазмунини такомиллаштириш, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда география фанидаги асосий ғоя, факт, тушунча ва қонуниятларни ажратиб олиш;
- ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзлаштиришга имкон берадиган таълим йўлларини аниқлаш;
- географияга оид маълумотлар асосида ўқувчиларда диалектик материалистик дунёқарашни шакллантириш ва ўқувчиларни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялаш йўлларини кўрсатиб бериш;
- ўқитувчиларга амалий кўникма ва малакаларни сингдириш имкониятларини аниқлаш;
- таълим жараёнида ўқувчилар фаолиятини оширадиган ва мустақиллигини таъминлайдиган самарали усулларни аниқлаш;
- география фанининг умумий ва политехника таълими тизимидаги, ўқувчиларни меҳнатга ўргатиш, уларга ахлоқий, эстетик тарбия бериш вазифаларини очиб бериш;
- таълимнинг ташкил этиш турларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш;
- синалган усулларни такомиллаштириш;
- дарслик ва бошқа ўқув қўлланмаларига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш;
- курслар бўйича ўқувчиларнинг ёшига мос келадиган ўқув қуролларига бўлган талабларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш

методикасини яратиш;

– ўқувчиларни ўлкашунослик ва синфдан ташқари ишларнинг мазмуни, турлари ва методикаси билан таништириш;

– географияга оид факультатив курслар программалари ва улар методикасини яратиш.

Хулоса қилиб айтганда, География методикаси вазифаларини 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

I. География методикаси ўқувчига географиядан қандай билимлар беришни аниқлаш учун асосий ва факультатив курсларда бериладиган билим ва ҳосил қилинадиган кўникма, малакаларини шакллантириш.

2. Таълим жараёнини уюштириш шаклларини аниқлаш. Ҳар бир шаклга оид усул, ўқув жиҳозлари, синфдан ташқари ишларни белгилаш.

3. Ўқувчиларнинг ўқув материалларини ўзлаштириши, уларнинг тарбияланиши, таълим жараёнида фикрлаш қобилиятлари ривожлантириш.

<u>Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:</u>

I. География ўқитиш методикаси фанининг мазмуни ва вазифаси нима?

2. Қандай фанлар педагогика фанлари тизимини ташкил қилади?

3. География ўқитиш методикаси қандай муаммоларни тадқиқ қилади?

4. Географиянинг умумий ва хусусий методикалари деганда нималарни тушунасиз?

5. География таълими жараёнининг таркибий қисмларига нималар киради?

<u>Қўшимча адабиётлар:</u>

I. Методика обучения географии в средней школе. Под.ред. И.С.Матруссва. М.; Просвещение, 1985.

2. Методика обучения географии в средней школе. Под.ред Л.М.Панчешниковой. М.; Просвещение, 1983.

3. Боранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. М.; Учпедгиз, 1960.

География таълими методикасининг шаклланиши ва ривожланиши

Ўзбекистонда География таълими –

–Инқилобдан кейин совет мамлакатини ислоҳ қилиш билан чамбарчас боғлиқ. Дастлаб махсус қарорлар асосида 9 йиллик ягона меҳнат мактаблари ташкил этилди. Бу мактаб икки босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқич I–У синфлар, иккинчи босқич УI–IX синфлардан иборат эди. Бундай мактабда география таълими мақсад ва мазмун жиҳатдан ҳамда қоида ва усул жиҳатдан узгарди. Чунки Чор Россиясидан географияя ўқитиш борасида ўзига хос мерос қолган эди. Чунки Чор россияси университетларида географияга фақат "тасвирловчи" фан сифатида қаралиб, унинг амалий аҳамияти кам деб эътироф қилинади. Ҳақиқатан ҳам ўша даврдаги мавжуд география дарсликлари географик номенклатура мазмунига эга бўлиб, ўқувчиларга географик сабаб оқибатларни ургатишда ожизлик қиларди. Фақатгина А.Крубер, Г.И.Иванов, Э.Лесгафтларнинг география дарсликлари юқоридагилардан қисман мустасно эди.

1921 йилда географ-олим Д.Н.Анучин раҳбарлигида умумдавлат аҳамиятига эга бўлган география программаси лойиҳаси ишлаб чиқилди. Унгача барча ҳудудлар, ҳатто, айрим мактаблар ўз программаларини алоҳида тузар эдилар. Анучин программаси инқилобга қадар бўлган география таълимининг энг яхши томонларини ҳам қисман ўзида акс эттирган, унда география синфлар бўйича қуйидагича тақсимланган эди:

Ш синфда ўз қишлоғи, шаҳари, уезди, губерниясининг географияси ўрганилар, у мамлакатшунослик деб аталар эди. Географик номлар, тушунчалар, географияга оид расмлар билан танишиларди. IУ синфда мамлакат турли минтақаларининг табиати, инсонлар ҳаётини акс эттирувчи расмлар намойиш қилинарди. У синфда мамлакатшуносликка оид булган маълумотлар ва "Қитъалар географияси" ўрганилади.

УI ва УП синфларда Россия географияси, УШ синфда иқтисодий география, IX – синфда астрономия ва астрология ўрганилар эди. Мазкур программа ўқувчиларнинг географияга оид билимларини оширишда катта роль ўйнади. Унда дарс соатлари анча кўп берилганди. Аммо бу программа асосида дарсликлар

тайёрланмаган. Шунинг учун ҳам октябрь инқилобгача яратилган энг яхши ўқув қўлланмаларидан фойдаланилди.

Программада экскурсияларга, амалий ишларга, дарсларда карта-схемалардан фойдаланишга, турли хил моделлар ясашга эътибор кўпроқ қаратилган эди. Карта асосида ўқувчилар мустақил ишлари, статистик маълумотномалар, графиклар, диаграммалар билан ишлаш кабилар ҳам анча ўрин олган бўлиб, барча тадбирлар ўқувчиларнинг фаоллигини оширишга қаратилганди.

1924 йилдан 1930 йил бошларигача мактабда география таълими учун оғир давр бўлди. Чунки 1924 йилдан бошлаб мактаблар янги ўқув программалари асосида ишлашга ўтди. Бу программа ГУС Давлат илмий кенгаши номи билан боғлиқ бўлиб "комплекс программалар" деб аталарди.

Бу программалар алоҳида фанларни ўқитишни мақсад қилиб қўймаган эди. Унда географиядан узун-юлуқ билимлар бериларди, холос. Биринчи босқич /I-IУ синфлар/ алоҳида фан ўрнини мужассам мавзулар эгалларди. Бу мавзулар мазмунига қисқача географик саволлар киритиларди. Масалан, I синфда йил фасллари, II синфда ўзи яшаб турган жойдаги сув, ҳаво, ўсимликлар, кишиларнинг турмуш тарзи ҳақидаги билимлар, III синфда эса маҳаллий табиат ва хўжалик ҳақидаги билимлар бериларди.

IУ синфда Россия географияси ва бошқа мамлакатлар ҳақида маълумот киритилган эди.

Иккинчи босқич синфларда география биология, тарих фанларидан ташқари бошқа фанлар ҳам мавжуд эди. Бу фанлар ҳақидаги маълумотлар табиатшунослик, жамиятшунослик билан қўшилиб кетган эди. География ҳақидаги маълумотлар кўпроқ жамиятшунослик фанида иқтисодий-географик тармоқлар ва статистика материаллари тарзида акс эттириларди. Табиий география ва мамлакатшунослик ҳақидаги билимларнинг ўқувчиларга берилиши ночор аҳволга тушиб қолди. Хуллас, мужассама программаларнинг қабул қилиниши географияни мустақил фан сифатида барҳам топишига олиб келди.

Фақат 1927 йилда аввал биринчи босқич мактабларда, кейинроқ юқори синфларда география мустақил фан сифатида тикланди. Аммо унинг мавқеи жуда паст бўлиб, асосий мақсад ўқувчиларга жамиятшуносликни ўргатишдан иборат эди. Бериладиган маълумот -

ларнинг аксарияти иқтисодий географияга тааллуқли бўлиб, статистика ва рақамлардан иборат эди. Ўқув қўлланмалар, хариталар етишмасди. Экскурсия ва амалий ишларга вақт берилмаган эди.

Аммо бу программанинг афзаллиги шунда эдики, у ўқувчиларга кўпроқ иқтисод, сиёсат ва ўлкашуносликдан билимлар берарди. Таълимни кўпроқ ҳаёт билан боғларди.

Ўлкашунослик буйича купгина методик қўлланмалар чиқарилди. Ишлаб чиқариш корхоналарига, табиат қўйнига уюштириладиган экскурсиялар кўпайди. Мактаб географиясидаги муҳим ўзгаришлардан бири ВКП /б/ нинг 1931 йил 5 сентябрь қароридан кейин рўй берди. Қарорда мактабларда химия, физика, математика, она тили, ва бошқа фанларни ўқитишнинг қониқарсиз эканлиги танқид остига олинди. Мактабларнинг халқ хўжалиги ва ўрта ва олий ўқув юртлари учун фан асосларини билувчи кишиларни етиштириб бериши қониқарсиз аҳволдалиги таъкидланди.

Қарорда география таълими тарихийлик, капиталистик мамлакатлар, СССР халқларининг миллий урф-одатлари асосида бўлишига, дарслар ўлкашунослик асосида ўқитилишига алоҳида эътибор бериш уқтирилди. ВКП /б/ нинг 1932 йил 25 август қарори эса фақат мактаб программаларига бағишланиб, география ўқитишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Қарорда ўқувчиларнинг харитани, айниқса СССР харитасини, табиий ва иқтисодий географиянинг энг муҳим тушунчаларини пухта билиши, программага капиталистик мамлакатлар ҳақида зарур ҳажмдаги билимлар киритилиши ҳақида гапирилади.

Бу қарорда дарс ўқувчиларга билим беришнинг энг зарур шакли деб қайд этилди, шунингдек ўқувчилар билимини баҳолаш, билимни дарслик асосида изчил баён қилиш, ўқувчиларни дарслик билан ишлаши, кургазмали қулланмалардан, экскурсиялардан унумли фойдаланиш масалалари алоҳида уқтирилди.

Мактаб географиясининг тақдирини ҳал этишда ВКП/б/ нинг 1934 йил 15 май қарори алоҳида аҳамиятга эга булди.

Бу қарорда география ўқитишнинг сифатсизлиги, табиий-географик материаллар, хаританинг мақсадга мувофиқ эмаслиги, географияга оид дарсликлар рақамлар билан тўлалиги танқид остига олинади. Айниқса, мактабни битириб чиқаётган ўқувчиларнинг географиядан билимлари ниҳоятда заифлиги кескин танқид қилинади.

Қарорга мувофиқ география таълими 3 бўғинга бўлиб ўқитила бошланди /бошланғич, етти йиллик ва ўрта/. Бошланғич мактабнинг Ш синфида ўзи турар жойининг табиий географиясига оид оддий билимлар, IУ-синфда эса СССР ҳудудидаги табиат зоналари ва улардаги кишилар ҳаётига оид материаллар ўқитила бошланди.

Етти йиллик мактабларда асосан табиий география асосларини ўрганишга эътибор кучайтирилди, яьни У синфда умумий табиий география, УI синфда қитъалар табиий географияси, УП синфда СССР географияси. Кўпчилик ўқувчиларнинг УП синфни битириб ўқишни давом қилдирмасликларини эътиборга олиб УI-УII синфлар география курсларига СССР ва чет мамлакатларнинг иқтисодий географияларига оид бўлган баъзи маълумотлар ҳам киритилди. Ўрта мактабнинг УШ ва IХ синфларда СССР ва Чет мамлакатлар иқтисодий географияси ўқитишга тавсия қилинди. Географиядан ҳафталик соатлари олдингидан кўпайди, Ш синфдан IХ синфгача I5 соатга етди. ВКП /б/ нинг I934 йил I5 май қарорига мувофиқ I934-I935 ўқув йилидан бошлаб янги программаларга ўтилди. Бу программаларга асосан янги дарсликлар, хрестоматик адабиётлар, атлас карталар, ўқитувчилар учун ўқув-методик қўлланмалар яратишга киришилди. "География в школе" журналининг таъсис қилиниши география таълимини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Журналда география ўқитишдаги янги усуллар, изланишлар ҳақидаги мақолалар чиқа бошлади, бу ўз навбатида география ўқитувчилари малакаси ошишига ҳар томонлама ёрдам берди. География методикаси бўйича дастлабки ўқув қўлланмалари пайдо бўла бошлади.

Педагогика институтлари ва университетларда география ўқитувчилари тайёрлаш бўйича ҳам катта ишлар амалга оширилди. География ўқитиш бўйича кўрилган тадбирлар натижаси ўз самараларини бера бошлади. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларидаги ўқитувчилар ҳам география дарсликлари яратишга кўплаб жалб этила бошланди. Тажрибали методистлар ва ўқитувчилар география ўқитувчиларини ўқувчилар билан мустақил ишлар уюштиришга чақирди. Мустақил ишларнинг ўқувчиларда амалий кўникма ва малакалар шаклланишидаги ҳамда уларда фикрлаш қобилиятларини ривожлантиришдаги аҳамиятини аниқ далиллар билан кўрсатиб бердилар.

Улуғ Ватан уруши география таълимига ҳам ўз таъсирини кўр-

сатмаодан қолмади. Кўпгина география ўқитувчилари фронтга кетдилар. Олий ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш издан чиқди. Ўқув қўлланмалари, ҳатто дафтарлар етишмай қолди. Урушдан кейинги йилларда маориф соҳасида талайгина ютуқлар қўлга киритабошланди. Дастлаб 4 йиллик, кейинчалик етти йиллик ва саккиз йиллик /мажбурий/, тўлиқ ўрта маълумот беришга ўтилди. Умумий ўрта таълимга босқичма-босқич ўтилиши, таълим мазмунини тубдан қайта қуришга ёрдам берди. Мактабни битирувчиларни меҳнатга тайёрлашга эътибор кучайтирилди, таълимни ҳаёт билан боғлашга аҳамият берилди. География ўқитувчиларининг диққати ўқув жараёнини амалиёт билан боғлашга қаратилди.

1953-1954 ўқув йилидан бошлаб амалий машғулотларни уюштириш мажбурий тарзда мактаб программаларига киритилди. Шу даврдан бошлаб таълимни тарбия билан боғлашга, ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришга, ватанпарварлик, меҳнатга онгли муносабатда бўлишга эътибор кучайди. Айниқса 1958 йил 24 декабрдаги СССР Олий Советининг мактаб ҳақидаги қонуни мактаб географиясини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қонунга мувофиқ умумий ва политехник таълимни ривожлантириш, мактабни ҳаёт ва ишлаб чиқариш меҳнати билан яқинлаштиришга эътибор кучайтирилди. География таълимида ўз ўлкасини чуқуроқ ўрганиш, хусусан унинг табиати, хўжалигини чуқур ўрганишга бўлган талаб ошди. География таълимини такомиллаштиришда бир қанча илмий муассасалар ва олий ўқув юртлари, хусусан Педагогика фанлари Академиясига қарашли Таълим мазмуни ва методлари илмий текшириш институтининг География лабораториясининг аҳамияти катта бўлди.

Барча иттифоқдош республикаларидаги педагогика илмий текшириш институтларида ҳам география секторлари ва лабораториялари ташкил қилинди. Уларда мактаб географиясига оид бўлган тадқиқотлар амалга оширилди. Бу борада Ўзбекистон педагогика фанлари илмий текшириш институтида география лабораториясида П.Мусаев раҳбарлигидаги бир гуруҳ илмий ходимлар, хусусан, қишлоқ мактабларида география ўқитишни ривожлантириш ва миллий мактаб қандай бўлиши керак деган муаммолар билан шуғулландилар шуғулланмоқдалар.

Тошкент Давлат Университетида проф. Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ташаббуси билан География уқитиш методикаси кафедраси ташкил этилиши республикамиз учун география ўқитувчилари тайёрлашда муҳим аҳамият касб этди. Мазкур кафедра ходимлари география ўқитиш борасида талайгина илмий-тадқиқот ишларини бажаришда фаол иштирок этмоқдалар.

География ўқитувчилари тайёрлашда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти табиёт-география факультети ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқда. Шу институт методист олимларидан [illegible], Т.Абдуллаева, М.Набихонов ва бошқаларнинг география таълимини ривожлантиришдаги хизматлари катта бўлди. "Урта умумий таълим мактаблари фаолиятини янада яхшилаш ҳақида" /1966 ноябрь/ қабул қилинган қарор ҳам хусусан география таълимида катта аҳамиятга эга.бўлди. Бу қарорга мувофиқ мактабларни мазмунан ислоҳ қилишга эътибор кучайтирилди. География ўқитиш мазмуни таҳлил қилинди. Программадаги мавжуд билимлар илмий нуқтаи назардан куриб чиқилди ва ўқувчиларга берилаётган билимларнинг амалиёт билан заиф боғланганлиги, ўқувчилар мактабларда олаётган билимларини амалда қўллай оладиган даражадаги кўникма ва малакаларга эга эмаслиги аниқланди. Илмий техника тараққиётининг ривожланиши янги дарсликлар ва методик қўлланмалар яратилишини тақозо этди. Мактаб географиясини янгича мазмуни ва тузилишини яратишга киришилди. СССР фанлар ва СССР Педагогика фанлари академияларининг етакчи олимлари географиядан дарсликлар яратишга жалб қилинди.

Қарорга асосан қабул қилинган программа 1969-1970 ўқув йилидан то 1980-1981 ўқув йилигача амалда қўлланилди.

География программаси бирмунча такомиллаштирилди ва уни намунавий программа деб атала бошланди. Бундай программалар мазмуни дунёқараш ва ғоявий-назарий жиҳатдан анча бойиди, илмий дарсларда муҳит, маънавий тарбия элементларини кучайтиришга эътибор ошди.

География программаларида "ўқувчилар билимлари ва кўникмаларига асосий талаблар" деган рукн киритилди. Бунда ўқувчилар ҳар бир йирик темалар ўрганилиб бўлингач нималарни билиши, нималарни амалда қўллай олиши кераклиги белгилаб қўйилди. Тушунча даражасига етган географик билимлар алоҳида бўрт-

тариб кўрсатилди ва улар программада "тушунча" деб белгиланди. Мактаб география курсларининг барчасида умумлаштирувчи такрорлаш учун махсус дарслар ажратилди.

Ҳар бир мактаб география курси учун зарур амалий ишлар қатъий қилиб қўйилди. Биринчи марта программа матнида мавзулар бўйича фанлараро алоқалар мазмуни белгиланди.

Мактабни такомиллаштириш ва ривожлантиришда, хусусан, география таълимини янги поғонага кўтаришда 1983 йилги қарор катта аҳамиятга эга бўлди. Бу қарорга асосан умумтаълим ҳунар билим юртларини ислоҳ қилишга тайёргарлик масаласи кўриб чиқилди. 1984 йилги "Умумтаълим ва ҳунар таълими мактабларини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари" ҳақидаги қарорга мувофиқ қуйидаги муҳим вазифаларни амалга ошириш белгиланди. - Ёшлар таълим олаётган умумий ўрта таълимни такомиллаштириш, уларнинг иш шароитларини тубдан яхшилаш.

- Меҳнат таълими ва тарбияси, касб танлаш ишларини ривожлантириш.
- Ҳунар-техника таълими тизими фаолиятини тубдан ўзгартириш.
- Педагог ходимлар тайёрлаш ва улар малакасини оширишни такомиллаштириш.
- Мактабгача бўлган болалар тарбиясига эътиборни кучайтириш ва уларни мактабга тайёрлаш ишларини яхшилаш.
- Ўқитувчилар ва халқ маорифи ходимларининг ойлик маошларини ошириш ва уларнинг турмуш даражасини яхшилаш.

Ислоҳ география таълимининг мазмуни ва тузилишига муҳим ўзгаришлар киритди. 11 йиллик ўқиш тизимига ўтиш муносабати билан география ўқитиш жараёни ҳам ўзгарди. Мактаб география курсларининг номларида ҳам баъзи ўзгариш ва қўшимчалар пайдо бўлди*.

---

* Собиқ СССРнинг тугатилиши муносабати билан, ҳамда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани география таълимида талайгина ўзгаришларга олиб келади.

Ислоҳга қадар география курслари	Ислоҳдан кейин география курслари
У синф. Табиий география	У синф. Табиатшунослик
УI синф. Материклар географияси	УI синф. Бошланғич табиий география курси
УП синф. СССР табиий географияси	УП синф. Материклар ва океанлар географияси
УШ синф. СССР иқтисодий географияси	УШ-IX синф. СССР географияси /СССР табиий, СССРнинг иқтисодий ва социал географияси, Ўзбекистон географияси/
IX синф. Чет мамлакатлар иқтисодий географияси	X синф. Жаҳоннинг социал ва иқтисодий географияси.

География таълимини ислоҳ қилишнинг дастлабки кунларидан бошлабоқ география ўқитувчилари қуйидаги қийинчиликларга дуч келдилар:

- ички ва предметлараро алоқаларни ўрнатишдаги муаммолар;
- асосий ва қўшимча билимларни бир-биридан ажрата олмаслик;
- дарсда асосий материални ажратилган вақт ичида бериб улгурмаслик;
- ўқувчиларга уй вазифаси куп берилиши;
- билим беришда фақат укитувчи етакчилик қилиши, ўқувчиларнинг оддий иштирокчи бўлишлиги;
- мустақил ишларни кам уюштириш;
- олинган билимларни амалда қўллай олмаслик;
- таълим усулларини тўғри танлай олмаслик, дарсда фақат оғзаки усуллардан фойдаланиш;
- муаммоли усуллардан, компьютерлардан деярли фойдаланмаслик;
- ўқувчилар фаоллигини оширишдаги сусткашликлар;
- [illegible], иқтисодий, меҳнат, касб танлаш тарбиялари берилишининг ночорлиги;

Методист олим И.С.Матрусов юқоридаги камчиликларни ту-

гатищда куйидаги тадбирларни амалга оширишни тавсия этади[1]:

- программа материалидан асосий билим ва кўникмаларнинг мазмунини танлаб, дарсда уларнинг пухта ўзлаштирилишини таъминлашга эришиш;
- ўқувчилар дунёқарашини шакллантира оладиган даражадаги ҳамда уларнинг амалий фаолиятида, ҳаётда кўл келадиган билим ва кўникмаларни ажратиш;
- фанлараро алоқаларни эътиборга олган ҳолда темадан-темага, курсдан-курсга билим ва кўникмаларни боғлиқлик асосида ўрганилишини таъминлаш;
- ўқув жараёнини билимларни эгаллаш, кўникмалар ҳосил қилиш услубига қарата мослаш, темалар ва курслар бўйича кундалик ва якуний текшириш усулларини яхшилаш ва такомиллаштириш;
- дарсни режалаш, таълим-тарбиявий вазифаларни такомиллаштириш;
- темалар мазмунан бир-бирига боғлиқлигини аниқлаш, бунда ўқувчиларнинг тарбиявий ва билиш фаолиятини эътиборга олган ҳолда дарслар тизимини ишлаб чиқиш;
- ўқувчилар тайёргарлиги, дарсга ажратилган вақт, таълим-тарбиявий вазифаларни эътиборга олган ҳолда таълим методлари ва воситаларини белгилашни асослаш;
- география дарсларида билим манбаларига асосланган репродуктив, қисман-изланувчан, изланувчан, тадқиқот, муаммоли усулларни кўпроқ қўллаш.

Ислоҳ қарорларига мувофиқ барча синфлар учун дарсликлар танлов асосида яратилиши эълон қилинди.

Мактаб география дарсликлари қайтадан ишланиб, улар янги муаллифлар томонидан ёзилди.

Ўқувчилар ва география ўқитувчилари учун илмий оммабоп, ўқув- методик адабиётлар яратилди. Географик мазмундаги адабиётлар бирмунча купайди. Лекин шунга қарамасдан миллий мактаблар учун ўзбек тилида географияга оид адабиётлар рус тилида чиқаётган адабиётларнинг атиги 5-10 фоизини ташкил қилади, холос. Жумҳуриятимиз географ-методистлари олдида турган муҳим

---

[1] И.С.Матрусов. Методика обучения географии в средней школе, М.; Просвещение, 1985. 31-бет.

муаммо ўзбек мактаблари ўкувчиларини зарур даражадаги илмий-методик адабиётлар билан таъминлашдан иборат.

Ўзбекистон республикаси мустақилликка эришди. Унинг олдида миллий мактаб яратиш муаммолари турибди. Демак, география таълими ҳам янгидан ислоҳ қилиниши шубҳасиздир.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Мактабларда география таълимини киритишдан асосий мақсад нима эди?
2. 1920-1930 йилларда география фанини ўқитишнинг аҳволини ёритинг?
3. 1930-1940 йилларда география фанини ўқитишнинг аҳволини ёритинг?
4. География таълими методикаси бўйича йирик тадқиқотлар ўтказган олимларни биласизми?
5. Ўзбекистонда география таълими бўйича қандай ютуқларга эришилди?
6. География таълимида рўй берган йирик ислоҳларни айтинг?

Адабиётлар:

1. Даринский А.В. Методика преподования географии. М.: Просвещение, 1975.
2. Мўминов О.А. Табиий география таълими методикаси, Тошкент; "Ўқитувчи", 1982.
3. Методика обучения географии в средней школе. Под ред. А.Е.Бибик. М.; Просвещение, 1975.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МЕТОДИКАСИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

География таълими методикаси география фани билан узвий боғлиқдир. География, география методикаси учун асос бўлиб хизмат қилади. География фанлари билан алоқадорлик, мактаб географияси мазмунини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

Мактаб географияси мазмуни узлуксиз такомиллашиб боради. Шу туфайли ҳам кейинги йилларда мактаб география курсларида табиий ҳудудий ва ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари каби тушунчаларнинг киритилиши, табиий шароит ва ресурслардан оқилона фойдаланиш зaруриятини туғдиради. Ўқувчиларнинг ТТК ва ТИЧКлар ҳақида пухта билимга эга бўлиши уларга муҳит ва иқтисодий тарбия элементларини сингдириш имкониятларини ҳам вужудга келтиради.

География ўқитиш методикаси геология, иқтисод, социология, демография, атроф муҳит фанлари билан ҳам мустаҳкам алоқага эга. Ҳозирги кунда энг муҳим муаммоларидан бири жамият билан табиат ўртасидаги мураккаб боғлиқликни ўрганиш ҳисобланади. Буни география билан жуда яхши алоқадор бўлган атроф-муҳит фани ўрганади. Шу туфайли ҳам мактаб география курсларига кейинги пайтларда географик билимлардан ташқари муҳит ва иқтисод тушунчалари ҳам киритила бошланди. География фани ўрта мактабда ўқитиш усуллари, воситаларини танлашда ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Буни география таълими методикасига картографик, статистик, кузатиш, таққослаш усулларининг киритилиши ва ишлатилишидан билса бўлади. Чунончи, мактаб география курсларини картасиз, кўргазмали қуролларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўқитиш методикаси география фанининг баъзи бир текшириш методларидан фойдаланар экан, ўқувчиларнинг билимларини яхшироқ ўзлаштиришларини ва уларни география фанининг баъзи тадқиқот усуллари билан таништиришни кўзда тутади.

География таълими методикаси, педагогика фани тармоқларига кирувчи дидактика, психология фанлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

География методикаси дидактиканинг асосий қоидаларини география ўқитиш жараёнига татбиқ этишда унинг мазмунига хос хусусиятларини ҳам эътиборга олади. Дидактика география ўқи-

тиш жараёнининг таркибий қисмлари ўртасидаги қонуний боғланиш ва муносабатларни ойдинлаштиради ва шу асосда ўқитишнинг мақсади, мазмуни, усуллари ҳамда ўқитиш жараёнини жиҳозлашга доир талабларни белгилаб беради. Демак, дидактика барча фанлар учун таълимнинг умумий қонуниятларини ва назарияларини яратса, методика дидактиканинг фанларни ўқитиш ҳақидаги умумий назариясини маълум бир ўқув фани, яъни географияни ўқитиш жараёнига тадбиқ этиш билан уни янада аниқлаштиради ва тўлдиради. Демак, дидактика ва география ўқитиш методикаси фанлари бир-бирини тўлдиради. Методика тўплаган материаллар дидактика учун назарий таҳлил учун манба бўлиши мумкин. Масалан ўқувчиларнинг географик билим, кўникма, малакаларини баҳолаш, география тасаввур, тушунча, ғоялар тизимини шакллантириш ва бошқалар дидактика томонидан атрофлича ўрганилиши методика учун муваффақият гарови бўлиши мумкин.

География ўқитишда ўқувчиларнинг ёши, билими, фикрлаш қобилияти ва умуман руҳий фаолиятини эътиборга олмасдан туриб, уларнинг ўқув фаолиятига самарали таъсир этиб бўлмайди. Шу туфайли методика психология фани билан ҳам чамбарчас боғлиқдир.

Психология фанининг ҳозирги босқичдаги тарақиёти мактабда фанларни ўқитиш жараёнини илмий асосда ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш ва уни ўқитишни янада такомиллаштириш учун зарур имкониятларни яратиб беради. География ўқитиш методикаси ҳам география ўқитиш жараёнини ўрганишда психология фанига таянади.

Психология ўқувчилардаги руҳий фаолиятнинг умумий қонуниятларини ўрганса, методика эса ўқувчиларнинг руҳий фаолиятини, уларнинг география объекти ва ҳодисаларини ўзлаштиришлари билан боғлиқ бўлган томонларнигина тадқиқ қилади. Методика билан психологиянинг энг муҳим боғлиқлик томони шундаки, бунда география ўқитишнинг мазмуни ва усуллари билан руҳий фаолият орқали эришиладиган натижалар ўртасидаги қонуниятли боғланишлар тадқиқ қилинади. Демак, география таълими методикаси ўқитишда яхши натижаларга эришиш учун, ўқувчиларнинг география материалини пухта ўзлаштирилиши билан ўқувчиларнинг руҳий фаолияти ўртасидаги қонуниятли боғланишларни ҳам

ўрганади, ўқувчиларга таълим-тарбия беришда психология фанига таянади ва психологий текшириш методларидан ҳам фойдаланиш йўлларини кўрсатиб боради.

Шундай қилиб, география ўқитиш методикаси педагогика фанининг мустақил тармоғи бўлиб, у ўзининг мустақил текшириш предметига эга. У бошқа фанларга таянган ҳолда мазмунан бойиб, такомиллашиб боради.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

I. География таълими методикасининг дидактика ва психология фанлари билан алоқадорлиги нималарда ўз аксини топади?

2. География таълими методикаси фани нима учун география фанлари тизимига кирмасдан, педагогика фанлари тизимига киради?

3. География таълими методикасининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги тарзини чизинг.

Адабиётлар:

I. Бибик А.Е. За укрепление связи методика обучения географии с современной дидактикой // География в школе, 1982, № I.

2. Методика обучения географии в средней школе./Под.ред. Панчешниковой Л.М. М.: Просвещение, 1983.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ИШЛАРИНИ УЮШТИРИШ МУАММОЛАРИ

География ўқитиш методикаси билан география фани узвий боғлиқдир. География ўқитишнинг мазмуни - ўқувчиларга географик объектлар, ҳодисалар, воқеалар ва уларнинг сабабларини тушунтиришдан иборат. Шу жиҳатдан олганда, ўқувчиларнинг юқоридагиларни ўрганиши, уларни билиш йўллари қандайдир тадқиқотга ўхшаб кетади, ўқувчилар географияни ўрганишда олимлар томонидан илмий жиҳатдан текширилган ва таҳлил қилинган фактлар ҳамда илмий хулосаларга асосланиш билан бирга, баъзан география манбаларини ўрганиш асосида географик воқеа ва ҳодисалар-

ши умумий хулосалар чиқаришда фойдаланиш мумкин. Бироқ ўқувчиларнинг географияни ўрганиши илмий текширишдан фарқ қилади.

Ўқитиш жараёнида ўқувчилар география фанининг баъзи тадқиқот усулларини билиб оладилар. География ўқитувчиси, ўқитиш методикасига оид бўлган илмий тадқиқот ишларини олиб бориш учун зарур кўникмаларга эга бўлиши керак. Афсуски,барча география ўқитувчилари ҳам бу борада етарли тасаввурга эга эмаслар. География таълими методикаси бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бориш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак:

I. Ўқитувчи томонидан ўз иш тажрибасига танқидий нуқтаи назардан ёндошиш.

2. Бошқа ўқитувчиларнинг, айниқса, илғор география ўқитувчиларининг иш тажрибасини ўрганиш.

3. Ўз билимини тинмай ошириб, география таълими бўйича илмий-методик ва тадқиқот ишларига доир адабиётлар билан танишиб бориш.

4. Педагогика, психология, дидактика фанларидаги илмий тадқиқот ишлари билан танишиши ва ҳоказо.

География таълими методикаси бўйича илмий тадқиқотлар уюштиришда ҳам бошқа фанлар қатори материалистик-диалектика методологиясига амал қилинади. Чунки тадқиқот методлари хилма-хил бўлиши билан бирга илмий билиш методологияси эса фақат биттагинадир. География таълими методикаси бўйича диалетик материализм /билишнинг умумий методи / асосида илмий тадқиқот ишлари олиб боришда экспериментал-эмпирик ва назарий усулларга таянилади. Экспериментал - эмпирик усул тадқиқотнинг илк босқичларида, яъни тадқиқот муаммолари бўйича фактлар йиғиш жараёнида кенг қўлланилади. Бу усул,айниқса,хулосаларни қайта текшириш ва аниқлашда қўл келади. Эмпирик усул ўз навбатида мактаблар тажрибасини ўрганиш ва эксперимент усулларига таянган ҳолда амалга оширилади.

География таълими методикаси фани дастлабки ривожланиши даврларида экспериментал-эмпирик методни кўпроқ қўллади. Кейинги йилларда назарий методлар асосидаги илмий тадқиқотлар анча ривожланди. Хусусан: билимларни диадктик жиҳатдан таҳлил қилиш орқали ўқув предметини яратиш, ўқув материалини мантиқан таҳлил қилиш, ўқув материалларидаги географик, иқтисодий, экологик тушунчаларни таҳлили шулар жумласига киради. Айниқса ўқи-

тувчи фаолияти билан ўқувчи фаолияти ўртасидаги боғлиқлик масалалари, дарс мақсади билан мазмуни, таълим усуллари билан таълим воситалари, билимларни эгаллаш жараёни билан тарбия орасидаги алоқаларни тадқиқ қилиш назарий усуллар негизини ташкил қилади. Хозирги кунда география ўқитувчилари ўз ишларига ёндошиш орқали ҳам илмий ишларни бошлаши мумкин. Бундай ишлар дарсларни режалаштириш жараёнидан бошланмоғи керак. Ўқитувчи ҳар бир дарснинг вазифасини, мақсадини, мазмунини қандай усул ва восита қўлланишини,ўқувчиларнинг фаолияти нималардан ташкил топишини олдиндан аниқлаб олиши керак. Энг муҳими,дарслар ўртасидаги алоқадорлик ва боғлиқликнинг нималарда акс этиши дарслар режаларида акс этган бўлиши лозим.

География таълими услуби бўйича илмий тадқиқот усуллари масалалари А.Е.Бибик, Л.М.Панчешникова, И.В.Душина ишларида атрофлича умумлаштирилган.

Тадқиқот усулларини танлаш қўйилган мақсад ва вазифаларга боғлиқ. Энг аввало,қўйилган услубий муаммонинг долзарблигининг мақсад ва вазифаларини белгилаш учун адабиётларни назарий жиҳатдан таҳлил қилиш зарур. Агар билим, кўникма, малакаларни шакллантиришнинг самарали усул ва воситаларини изламоқчи бўлсак, аввало ўқув жараёнини кузатишдан бошламоқ керак. Буни эксперимент асосида ўқитиш, сўровнома ёрдамида ўқувчи ва ўқитувчилар билан суҳбатлар тарзида уюштириш мумкин. Тадқиқот усули ичида назария усули етакчи ўринни эгаллайди. У ўз навбатида бир қанча усулларни; хусусан, адабиётлар таҳлили, статистик=математик, тарихий, таққослаш ва бошқаларни ўз ичига олади. География таълими методикаси бўйича тадқиқот олиб борувчилар. энг аввало, география, фалсафа, дидактика, педагогика, психология, логика, билиш назарияси, фанларини чуқур ўрганиб чиқиши керак. Улардан тадқиқот учун таққослаш, қиёслашга оид бўлган маълумотлар тўпланади.

Услубий тадқиқотларда статистик-математик усулларнинг роли катта. Бунда тажриба ўтказилаётган синфлар ва мактаблардаги иш натижаларини эътиборга олиш кенг қўлланилади. Олинган миқдорий кўрсаткичларга таяниб у ёки бу усулнинг, воситаларнинг қанчали самара беришлигини аниқлаш имконияти туғилади. Статистик-математик усулнинг энг муҳим хусусиятларидан бири

шуни, унинг ёрдамида, педагогика, -услубий ҳодисалар ўртасидаги қонуниятларни очиш имконияти яратилади. Масалан, тажриба сифатида қўлланилаётган таълим усули ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларига, билиш фаолиятига, активлигига қай даражада таъсир қилишини ўрганишга ёрдам беради.

География ўқитишда тарихийлик усулининг ҳам ўрни бор. Унинг мазмуни шундаки, вақт ўтиши билан у ёки бу усул ҳамда воситанинг ўзгариши ва ривожланишига тарихий нуқтаи назардан ёндашиб хулосалар чиқарилади. Масалан, тадқиқ этилаётган муаммонинг бундан 30 йиллар олдинги ҳолатини ҳозирги кундаги усул билан қиёслаб, танқидий нуқтаи назардан ёндашиш тарихийлик усулининг негизини ташкил қилади.

Таққослаш усули ҳам тадқиқот ишларида кенг қўлланилади. Айниқса илғор тажрибаларни қиёслаш, чет элларда география ўқитишда қўлланилаётган усулларни, бизнинг ватанимизда қўлланилаётганлари билан таққослаш самарали натижалар беради.

Экспериментал-эмпирик тадқиқот усулларига таълим жараёнини кузатиш, педагогик фаолиятни ўрганиш ва умумлаштириш, сўровнома ўтказиш, ҳамда педагогик эксперимент киради. Бу усуллар мавжуд ўқув программаларини такомиллаштиришда, ўқитувчиларни илмий-услубий савиясини оширишда катта роль ўйнайди.

География ўқитиш борасидаги илмий ишларда одатда бир неча тадқиқот усуллари биргаликда қўлланилади. Айтайлик, ўқувчиларнинг билими, кўникмалари ҳақида маълумотлар тўпланаётган бўлсин. Бу ерда кузатиш, сўровнома ўтказиш, ўқувчилар билан суҳбат, мактаб ҳужжатларини ўрганиш каби бошқа бир неча усуллардан унумли фойдаланиш зарур бўлади.

Кузатиш илмий тадқиқот усуллари ичида энг кенг тарқалган усуллардан биридир. Кузатиш фақат ҳар бир тадқиқотчи учун эмас, балки ҳар бир ўқитувчи учун ниҳоятда зарур. Ўқитувчининг маҳорати, муваффақияти кўп жихатдан кузатувчанликка боғлиқ. Кузатишга киришишдан олдин унинг программасини тузиб чиқиш керак. Кузатиш мақсади пухта ва аниқ бўлиши талаб этилади. География таълимида кузатиш объектлари сифатида ўқув ишлари усуллари, ўқувчиларнинг амалий ва мустақил ишлари, ҳамда таълим воситаларини қўллаш ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Географик тасаввур ва тушунчаларнинг шаклланиш жараёни ҳам кузатишни та-

лаб қилади. Кузатишни ёзиб бериш учун кундалик юритиш зарур. Унда дарс босқичлари, уни жиҳозлаш, ўқитувчининг саволлари, ўқувчиларнинг жавоблари, йўл қўйилган хатолар акс эттирилади. Қуйида собиқ СССР педагогика фанлари академияси таълим мазмуни ва методлари илмий текшириш институти география лабораторияси ходимлари томонидан мактаблар тажрибасини ўрганишни кузатиш программасидан намуна келтирамиз[1].

I. а) ўқув жараёнида мавзулар мазмунига ўзгаришлар киритилганми янги материаллар, тушунчаларни бошқача тарзда ўрганиш, иккинчи даражали материалларни чиқариб ташлаш ;

б) янги материалларни ўрганишда хатоликлар, ноаниқликлар мавжудми, усуллар тўғри қўлланилдими, улар нималарда ўз аксини топган;

в) ўқитувчи ўз планлаштиришида ҳамда дарс жараёнида етакчи тушунчаларни бўрттириб кўрсатаоладими;

г) обзор материаллар қандай усуллар ёрдамида кўриб чиқилди, уларнинг ҳар бирига тахминан неча фоиз вақт сарфланди;

2. а) якунловчи амалий ишларнинг барчаси ўтказилдими;

б) қайси амалий ишлар ўтказилмади, нима учун;

в) ҳар бир якунловчи амалий иш учун қанча вақт сарфланди;

г) якунловчи амалий ишларни бажаришда ўқитувчи ва ўқувчилар қандай қийинчиликларга учрадилар, бу қийинчиликлар нималардан иборат;

д) ўқитувчи программадаги амалий ишлар мазмунига ва уюштириш шаклига ўзгартириш киритдими, уларни нима [illegible]лан исботлайди;

е) программадаги бошқа амалий ишларга ўқитувчининг муносабати /уларни қандай шаклда ўтказади, якка тартибда, ёппасига, синфда, уйда; баҳолайдими, қайсиларини ўтказмайди, сабаби/ дарснинг қанча қисми /фоизи/ уни бажаришга кетади.

3. а) программада кўрсатилган фанлараро боғлиқлик уюштириладими;

б) фанлараро боғлиқлик қандай уюштирилди /ўқитувчининг бош-

I. Қаранг: И.В.Душина. Предмет и методы научного исследования. методика обучения географии в средней школе . Ўқитувчилар учун қўлланма. И.С.Матрусова таҳрири остида.М.: Просвещение, 1985.

қа фанларга муносабати оғзаким, синфда ёка уйда топшириқла бажариш тарзидами, биология, физика, кимё дароликларидан фойдаланиш ва ҳ.к.);

г) қайси мавзуда қандай фанлар билан боғлиқлик ёритилмади; дарснинг қанча қисми /фоизи/ фанлар боғлиқлигига сарфланади;

д) ўқитувчи фанлараро боғлиқлик мазмунига қандай тўлдириш ва ўзгартишлар киритди; улар нималарда акс этди.

География таълими бўйича илмий тадқиқот ишларида ... нома усули кенг қўлланилади. Сўровномалар илмий тадқиқотлар мазмунига мувофиқ ўқитувчи, методистлар, ўқувчилар учун алоҳида тузилади. Бундан мақсад - бирор услубий муаммо бўйича маълумот тўплаш.

Масалан, табиий география бўйича таълим усулларини янада такомиллаштириш мақсадидаги сўровномалар география ўқитувчиларига қуйидаги саволлар берилади.

I. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил қилишда қандай усуллардан фойдаланасиз;

а) янги материални ўтишда:

б) билимларни текширишда;

2. Дарсингизда қайси усуллар етакчи?

3. Дарсингизда УI-УП-УШ синф ўқувчиларининг ишларидаги фарқ нимада:

а) карта бўйича;

б) дарслик бўйича;

в) ўқув картиналари, жадваллари бўйича;

г) экран қўлланмаларидан фойдаланиш бўйича (ҳар бир синф учун алоҳида);

4. Ўқувчилар қобилияти қандай усуллар ва воситалар ёрдамида оширилади.

5. Ўқувчиларнинг билиш фаолияти қандай ташкил этилади:

а) билимларни тайёр ҳолда берасизми;

б) материалнинг фақат бир қисмини тушунтирасизми

в) барча материални ўқувчилар мустақил ўрганадиларми (мисоллар билан) ва ҳ.к.

Ўқувчилар орасида ҳам сўровнома ўтказилади. Қуйида лаборатория ходимлари томонидан ўқув... рининг синфда бажариш...

учун мўлжаллаб тузилган сўровномасини келтирамиз. Сўровномалардан олинган натижалар жумҳурият ёки вилоят мактабларида бир хил натижа берса, ўрганилаётган педагогик ҳодиса ёки воке лик тўғри қўйилганлигини кўрсади.

ЎҚУВЧИЛАР УЧУН СЎРОВНОМА

Дарсда янги материал қай усулда ўрганилганда яхши тушунасиз ва эслаб қоласиз. + ишорасини материални яхши тушуна олганингизда, - ишорасини эса ўқув материалини яхшт тушуна олмаганингизда қўйинг.

	Янги материални ўрганиш усуллари	+	–
I	2	3	4
I.	Материални фақат оғзаки баён қилганда		
2.	Ўқитувчи топшириғига кўра мустақил иш бажарганда		
3.	Ўқитувчи суҳбати ёрдамида (ўқитувчи саволи ҳамда ўқувчилар жавобини умумлаштириш туфайли хулосалар чиқарилсин)		
4.	Ўқитувчи материални фақат тайёр ҳолда берганида (яъни ҳамма нарсани ўзи тушунтиради).		
5.	Айрим топшириқларни ўқитувчи топшириғи асосида карта, дарслик, диафильмдан мустақил олганда		
6.	Синфдошларнинг маъруза ва ахборотларини тинглаганда ўқитувчи тахтага расмлар чизиб баён қилганда, ҳамда картиналарни таҳлил қилганда		
8.	Атлас ва дарсликдаги карталар билан ишлаганда		
9.	Кинофильм, диафильм, диапозитивлар билан ишлаганда		
I0.	Синфда дарслик билан шуғулланганда		
II.	Ўқитувчи раҳбарлигида амалий ишлар бажарилганда.		

12. Уз билимларига таянган ҳолда янги материални мустақил ўрганганда

13. Турли усулларни биргаликда қўллаш натижасида

Эслатма: Юқорида кўрсатилган усуллардан ташқари яна қайси усуллар қўлланилганда янги материални пухта тушунасиз.

География таълими усули бўйича олиб бориладиган тадқиқотларда педагогик эксперимент кенг қўлланилади. Бу усул кузатиш усулининг мантиқий давомидир. Эксперимент янги педагогик тажрибани яратишга йўналтирилган бўлиб, у қуйидаги ҳолатларда қўлланилади.

I. Тадқиқотчи синаб кўрмоқчи бўлган материал ўқувчилар ёшига ва билим савиясига мос келиш ёки келмаслигини аниқлашда.

2. Мактаб география курсларидаги бирор мавзуни ўрганишда тавсия этилган янги усуллар ва янги кўргазмали қўлланмаларни биргаликда қўллашнинг самарасини аниқлаш зарурати туғилганда. Бошқача қилиб айтганда, бу усул таълим ва тарбия жараёнини илмий нуқтаи назардан, тажрибалар ёрдамида синаб кўриш зарурати туғилганда қўлланиладиган усулдир.

Экспериментнинг муваффақиятли ўтиши унинг мақсади қанчалик пухта режалаштирилган, тадқиқот фарази, янгиликни ўзида қанчалик мужассамлаштирганига боғлиқдир.

Тадқиқотларда ўртага ташланган фараз ўз ичига ўқувчилар томонидан эгалланиши лозим бўлган билим ва кўникмаларни ҳамда ўша билим ва кўникмаларни пухта ўзлаштиришига ёрдам берувчи усул ва воситаларни ҳам ўз ичига олиши керак.

Педагогик эксперимент хилма-хил тарзда қўйилиши мумкин. Уни белгиларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин.

I. Вақтга нисбатан: узоқ ва қисқа муддатли.

2. Ўрганилаётган ҳодисалар таркибига кўра: оддий ва мураккаб.

3. Ташкил этилиш жараёнига кўра:

а) лабораторияда алоҳида ўқувчилар гуруҳи билан ўтказиш

б) табиий (бутун синф ёки бир нечта мактабнинг турли синфлари билан);

в) мужассама тарзда (лаборатория шароити ва табиий экспериментларни ўз ичига олган ҳолда).

Эксперимент уюштиришнинг муҳим шартларидан бири фаразга мувофиқ ўқув-услубий (ўқув матнлари, топшириқлар, тарқатма дидактик) материаллар яратишдан иборат. Чунки буларсиз эксперимент уюштириш бўлмайди. Педагогик эксперимент уюштиришнинг энг кенг тарқалган усулларидан бири экспериментал ва контрол синфлар ташкил қилиш ҳисобланади. Бунда экспериментал синфларда ўқув материали тадқиқотчи тавсия этган янги усуллар ёрдамида уюштирилса, контрол синфларда эса таълим жараёнига ҳеч қандай ўзгариш киритилмайди. Экспериментал ва контрол синфларда ўқувчилар сони, уларнинг билим савияси, ўқитувчиларнинг методик маҳорати деярли бир хил бўлиши керак. Акс ҳолда экспериментдан кўзланган натижага эришиш қийин.

Эксперимент назарий ғояларнинг қанчалик тўғри ёки нотўғри эканлигини исботлашдан иборатдир.

Демак, эксперимент шундай тадқиқот усулики, унда педагогик жараёндаги объектив қонуний алоқалар тадқиқ қилинади. Барча услубга оид фанлар қатори география таълими услуби тараққиётини ҳам экспериментларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Одатда назария ва эмпирик тадқиқот усуллари биргаликда қўлланилади. Чунки тадқиқот жараёнида қўлланиладиган барча усуллар таҳлил, синтез, индукция, дедукция, умумлаштириш, абстракция каби мантиқий воситалар ёрдамида амалга оширилади.

Услубий тадқиқот жараёни бир неча босқичлардан иборат бўлади, улар Л.М.Панчешникова тадқиқотларида ёритилган[1] бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

муаммонинг қўйилиши, тадқиқот асоси ва объектини танлаш, тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларини белгилаш, иш фаразини илгари суриш, кузатиш ва экспериментал ишлар тадқиқот этапларининг асосини ташкил қилади. Тадқиқот якунида олинган маълумот ва билимлар умумлаштирилади ва тадқиқот натижалари тажриба текширувларидан ўтказилади.

---

1. Л.М.Панчешникова. "Методы и логика исследований в методике обучения географии" в книге Методика обучения географии в средней школе. М.:Просвещение, 1985. 10- бет.

Л.М.Панчешникова услубий тадқиқотни қуйидаги босқичларда [illegible] қилишни тавсия этади:

Босқичлар	Мисоллар
1. Тадқиқотнинг бош муаммоси (адабиётларни ва мактаб тажрибаларини ўрганиш)ни белгилаш	I. Ўзбекистон иқтисодий ва социал географияси дарсларида дарслик билан ишлаш усуллари (IX-синф)
2. Фаразни илгари суриш.	2. Ўқувчилар билим ва кўникмаларининг сифати юқори бўлади. Агар: а) улар дарслик тузилиши ва услубий йўналиши билан таниш бўлса;б) турли усулларни қўллаш йўл-йўриғини ўзлаштирган бўлса; в) дарслик янги материали ўрганиш жараёнида, билимларни текшириш ва умумлаштиришда кенг қўлланилса; г) дарсда дарсликдаги матн, рақамли материаллар, карталар, расмлар, саволлар ва топшириқлар билан мунтазам ишласа;
3. Асосий муаммо ва фаразни текшириш учун тадқиқот вазифаларини аниқлаш.	3. Ишнинг самарали усулларини аниқлаш: -матн билан ишлаш - рақамли материаллар билан ишлаш - карта ва расмлар билан ишлаш - дарсликдаги савол ва топшириқлар билан ишлаш.
4. Тадқиқот усулларини танлаш	4. Дарсда кузатиш, эксперимент орқали дарсликни услубий жиҳатдан қандай тузилган эканлигини таҳлил қилиш.
5. Эксперимент материалларни тайёрлаш	5. Дарсларни режалаштириш, мустақил ишлар учун тарқатма дидактик материаллар, ўқувчиларнинг амалий иш-

	ларни бажаришлари учун кўрсатмалар тайёрлаш.
6. Экспериментни уюштириш.	6. Экспериментал синфларда дарслик билан мунтазам равишда ишлаш, назорат синфларда эса дарсликдан анъанавий усулда фойдаланилади.
7. Тадқиқот хулосалари (натижаларини кўрсатиш	7. Хулосада дарслик билан дарсда ишлаш ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларига қандай таъсир қилиши, дарслик билан ишлашда қандай усуллар энг самарали эканлиги ҳақида фикр юритилади.
8. Олинган натижаларнинг амалий аҳамиятини белгилаш	Тадқиқот натижалари география ўқитувчилари учун дарслик билан ишлашда услубий кўрсатма ва тавсиялар белгилаш билан якунланади.

Демак, география таълими бўйича олиб бориладиган илмий тадқиқотлар бир неча босқичдан: муаммонинг қўйилиши, тадқиқот объекти ва соҳани танлаш, тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларини белгилаш, иш фаразини олға суриш ва уни ўз шахсий тажрибаси ҳамда илғор педагогик тажрибалар ёрдамида ўрганиш, кузатиш ва экспериментни ташкил этиш кабилардан иборат бўлади. Илмий тадқиқот олинган натижаларга асосланган ҳолда назарий ғояларни илгари суриш ва уларни амалда синаш билан якунланади.

География таълими услуби бўйича илмий тадқиқот ишларини ривожлантиришга машҳур географ ва методист Н.И.Баранский катта ҳисса қўшди. У география ўқитиш борасида фақат экспериментлар уюштириш орқали илмий асосланган натижаларга эришиш мумкинлигини исботлади, ҳозирги кунда бундай усулдан кенг фойдаланилмоқда.

Услубий тадқиқотларда мактаблар тажрибасини ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда, олинган натижалар таълим жараёнида мукаммал синовлардан ўтмоқда. Тадқиқотларда олинган якунлар ўқувчилар билими, кўникмаси, малакаларини қанчалик сифатли бўлиши билан баҳоланади. Олинган миқдор кўрсаткичларни тўлиқ

ли тўғри; тўғри аммо тўлиқ эмас; қониқарсиз ва мутлақо жавоб йўқ кабиларда изоҳлаш мумкин.

Аммо, айрим ҳолларда бундай кўрсаткичлар билан билимларни қанчалик сифатли эгаллаганлигини аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун кўпчилик тадқиқотларда экспериментал ва назорат синфларда билимларнинг эгалланиши махсус таҳлил қилинади. Бунда билимнинг қайси соҳаси пухта, қайсиниси қийинчилик билан ўзлаштирилиши маълум бўлади. Қуйида қишлоқ хўжалиги тушунчасини шакллантиришда ушбу билимнинг таҳлилини назорат ва эксперимент синфлар мисолида ўқувчиларнинг қанчалик пухта эгаллаганлигини келтирамиз:

Саволлар:	Билим соҳалари	синфлар	
		экспери- мент	назорат
1.	Қишлоқ хўжалиги ўсимлик ва ҳайвонот хом-ашёсини қайта ишловчи ва етиштирувчи соҳа.	90%	85 %
2.	Қишлоқ хўжалик экинлари ва ҳайвонлари ўзига хос хусусиятга эга, улар маҳсулотлари бир-биридан фарқланади.	93%	55 %
3.	Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги кўпроқ географик муҳитга боғлиқлиги	85%	55 %
4.	Тупроқ-тугамайдиган манба	95 %	60 %
5.	Қишлоқ хўжалиги тараққиётини илмий-техника ривожи билан алоқадорлиги	92%	60 %
6.	Қишлоқдаги халқ турмуши қишлоқ хўжалик маҳсулотларига қўйиладиган баҳога боғлиқлиги	93%	50 %
7.	Қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш	90 %	56 %

Юқоридаги усулда синалиши лозим бўлган билимлар атрофлича таҳлил қилиниб, хулосалар чиқарилади. Бунда тадқиқот олиб борувчи, билимни ёки кўникмани эгаллашда нималарга эътиборни қаратиши, уларнинг ўқувчилар томонидан бўш ёки пухта ўзлаштирилишининг сабабларини аниқлашнинг имкониятига эга бўлади. Кейинги вақтларда бу усул матн усули тарзида география таълими бўйича олиб бориладиган тадқиқотларда ҳам атрофлича қўлланилмоқда. Бунинг ёрдамида алоҳида, маълум гуруҳ ва бутун синф ўқувчиларининг билим сифатини таққослаш, хулоса чиқариш мумкин.

Ҳозирги вақтда география ўқитиш борасида йирик илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Илмий ишлар йўналиши кўп қиррали бўлиб, алоҳида кишилар ва йирик жамоалар томонидан амалга оширилмоқда.

Республикамизда география таълими услуби бўйича Тошкент Давлат университети ташаббуси билан тузилган Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ягона "География таълими" кафедраси мавжуд. Тошкент давлат педагогика институтида ҳам география ўқитиш услубига бағишланган қатор илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Айниқса Қориниёзов номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институтидаги география лабораториясида олиб борилаётган ишлар диққатга сазовордир. Бу ерда миллий мактабда география ўқитиш қандай бўлмоғи кераклиги хусусида ҳам талай тадбирлар амалга оширилмоқда.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. География таълими методикасининг тадқиқот усулларини таърифланг.
2. География таълими бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб бориш учун ўқитувчи қандай кўникмаларга эга бўлиши керак?
3. Экспериментал-эмпирик усулнинг моҳияти нимадан иборат?
4. География таълимида кузатиш методи нима сабабдан етакчи тадқиқот усулларидан саналади?
5. Педагогик эксперимент нима?
6. Эксперимент ва назорат синфлар қандай белгиларига кўра фарқланади?
7. Методик тадқиқот жараёни қандай босқичлардан иборат?

Адабиётлар

1. Бибик А.Е. Научно-исследовательская работа учителя. География в школе, 1971, 4-с.

2. Методика обучения географии в средней школе М.: Просвещение, 1983.

3. Методика обучения географии в средней школе. И.С.Матрусова таҳрири остида М.; Просвещение, 1985.

ХОРИЖДА ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ

Кейинги ун йилликларда халқаро микёсда педагогика катта ютуқларга эришди. Аҳолининг саводхонлик даражаси бирмунча ошди. География укитувчиларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими анча юқори поғонага кутарилди. Ҳозирги кунда география таълими аҳолининг кўпгина мамлакатларида 3 та йуналишда олиб борилмоқда. I. Барча ўқувчилар учун ягона ўқув режаси ва программаси асосида /Шарқий Европа ва собиқ СССР давлатларида/.

2. Бир неча асосий фанлар қаторида айрим курсларни факультатив тарзида урганиш /АҚШ, Буюк Британия, Канада, Европанинг купчилик мамлакатларида/.

3. Барча ўқувчилар учун урганиш мажбурий булган фанлар қаторида қушимча факультатив машғулотлар /Филиппин, Франция, Германия, Япония ва кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда/.

Юқоридаги мамлакатларнинг кўпчилигидаги географик билимлар мазмуни ва таълим жараёни бир-биридан кескин фарқ қилади. Турли мамлакатларда таълимнинг бундай ташкил қилинишига асосий сабаб ижтимоий, иқтисодий, маданий, диний ва бошқа хусусиятларнинг таъсири туфайлидир.

Биринчи гуруҳга кирувчи мамлакатларда география таълими асосан табиий ва иқтисодий география курсларидан ташкил топган. Шаҳар ва қишлоқ жойлардаги барча мактабларда ягона ўқув режаси асосида ўтказилади. Иккинчи гуруҳ мамлакатларида география билимлари махсус фанлар тарзида эмас, балки интеграция /бирикма/ тарзида булиб, бошқа фанлар, курслар таркибига қушилиб кетган. Бунда географияни чуқур ўрганишни хоҳловчилар махсус факультатив машғулотлар орқалигина ўз билимларини оширишлари мумкин.

Шу туфайли ҳам бу гуруҳдаги давлатларда география таълими бўйича ягона давлат режаси йўқ, ҳар бир ўқитувчи мактаб жойлашган шароит нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ўқув программасини тузиши мумкин. Масалан: АҚШда 1700 дан ортиқ мактаб округлари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида ўзига хос бўлган географик таълими мавжуд ва бир-бирига ўхшамайдиган программалар бўйича иш юритилади.

Учинчи гуруҳ мамлакатларда география мажбурий ўрганиладиган фанлар қаторига кирмайди ва уни факультативлар орқали ўрганиш асосий ўринни эгаллайди. Умуман олганда Европа ва Американинг ривожланган мамлакатларида барча ўқувчилар учун мажбурий бўлган фанлар қаторида, хилма-хил мураккабликдаги факультатив курслар тури кенг тарқалган.

Жаҳон тажрибасида 3 босқичли таълим тизими асосий ҳисобланади, яъни

бошланғич мактаб /I-IУ синф/;

ўрта босқич /У-IX синф/;

юқори босқич /X-XII синф/;

Кўпчилик давлатларда ҳар бир босқичдаги таълимда ўқиш йили ўзгариб туради. Бошланғич мактабда 6-9 ёш, ўрта босқичда IO-I4 ёш, юқори синфда I4-I6 ёшни ташкил қилади. Ҳар бир босқичда география таълими ўзига хос мақсадга эга. Масалан, биринчи босқич мактабда география таълимининг асосий мақсади /микромақсад/ яқин атроф муҳитни ўрганиш, моддий ва маънавий бойликларга нисбатан меҳр муҳаббат руҳида тарбиялашдан иборат.

Иккинчи босқичда /мезомақсад/ ўз мамлакатининг хўжалик ҳаётини ўрганиш, зарур касблар ҳақида маълумотлар олиш, таълимий кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Учинчи босқичдаги мактабларда /макромақсад/ инсониятнинг глобал муаммоларини ва жаҳон хўжалигини ўрганишдан иборат.

Жаҳон тажрибасида география ўқитишнинг аҳволи муҳим эмас. Шу туфайли уни ўқувчиларга ўргатиш бўйича икки фикр /йўналиш/ тарафдорлари бор.

Биринчи йўналиш тарафдорларининг фикри ўқув режаларида географияни мустақил фан сифатида мунтазам ўқитишни амалга оширишга бўлса, иккинчи йўналиш тарафдорлари географияни бошқа ўқув фанлари билан интеграция /бирикма/ тарзида қўшиб ўқитишни исботлаб беришга уринадилар.

Ўқув фанларини бириктириш борасида АҚШ жаҳонда етакчи бўлиб, 40-50-йиллардаги таълим ислоҳотида кўпгина фанлар қатори география мажбурий ўрганиладиган фанлар қаторидан чиқариб ташланди ва тарих, жамиятшунослик билан бирлаштирилди. Географияни бундай ўқитиш ўқитувчиларга талай қийинчиликлар туғдирди. Натижада география таълимининг сифати жуда пасайиб, ўқувчилар зарур кўникма ва малакага эга бўлмай қолдилар. Масалан, Мичиган университетининг география факультетида ўқиш учун ариза берган 400 ўқувчининг ярми географияни фақат бошланғич мактабда ўрганганлиги маълум бўлди. Шу туфайли ҳам ҳозирги кунда АҚШда географияни мустақил фан сифатида тиклаш учун кураш кетмоқти.

Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида фанларни ўрганиш ихтиёрий бўлиб, ўқувчилар хоҳиш истаклари остида амалга оширилади. Бу группага кирувчи мамлакатларда мажбурий фанлар сони 7-8 дан ошмайди. Масалан, Финляндия ва Швецияда фин ва швед тили, иқтисод ва социология, биология, химия, инглиз тили, дин ва спорт мажбурий фан ҳисобланади.

Фин мактабларида 9 йиллик мажбурий таълимда кейин синфсиз гимназиялар кенг тарқалган. Бундай гимназияларда ўқувчи ёки ўқувчилар гуруҳи ўзига йиллик ўқув режаси тузади. Бундан гимназияларда таълим 2-4 йил давом қилади. Ўқувчилар тузган ўқув режалари курс раҳбарлари ва маъмурият томонидан тасдиқланади.

Гимназияда ўқув йили 6 даврга бўлинган. Ҳар бир давр 6 ҳафтадан иборат бўлиб, курслар 32 соатдан ташкил топади. Ҳар бир курсдан биттадан фан кунига бир соатдан ўқитилади. Гимназист кунига 4-7 соат ўқийди. Спорт дарслари машғулотлардан кейин ёки тушлик дам олишда ўтказилади. Ҳар давр якунида ўқувчилар билими баҳоланади. Агар ўқувчи қониқарсиз баҳо олса, у шу курсни қайтадан танлайди.

Деярли кўпчилик мамлакатлар география таълими тизимини давлатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тузуми билан боғлиқ.

Табиий ва иқтисодий географияни ўрганиш асос қилиб олинган. Собиқ СССР ва Шарқий Европа мамлакатларида табиат ва хўжаликнинг ривожланиш қонуниятлари, жамият билан табиат ўртасидаги муносабатлар, атроф-муҳит муаммолари география таълимининг асосини ташкил қилади.

Ривожланган капиталистик мамлакатларда география таълимининг мазмуни сифат жиҳатдан юқори бўлиб, ўқувчиларда маълум кўникмалар шакллантиришга қаратилган. Бу давлатларда география таълими кўпроқ муаммоларни турли назария ва қонунларни, категорияларни ўрганишга бағишланган бўлиб, ўқувчиларга ўзлаштиришда бирмунча қийинчиликлар туғдиради.

Капиталистик мамлакатлар география таълимида таълимнинг руҳий жабҳалари асосий ўринни эгаллаган. Ўқувчи руҳияти, унинг билиш фаолиятини ўрганишга катта эътибор берилади. География таълими тадқиқотлари психологлар иштирокисиз деярли амалга оширилмайди.

География таълимида турли матнлар, ўйинлар, имитация кенг қўлланилади. Улар ҳатто таълим усуллари сифатида ҳам қўлланилади. Масалан, ўқувчи ўзини бирон компания президенти сифатида фикрлайди, иш юритади, бирон муаммони ҳал қилади, ўз хулосалар чиқаради. Умуман бундай таълимнинг асосий мақсади ўқувчиларни келгуси ҳаётга, яъни ишбилармонликка тайёрлашдан иборат.

Турли мамлакатларнинг география ўқув дарсликлари ва қўлланмаларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, уларда битта курсни ўқитиш учун бир неча қўлланма чиқарилади. Кўпчилик ҳолларда улар қизиқарли маълумотларга бой бўлиб, ахборот хусусиятига эга. Бундай қўлланмаларда матн 20-40 фоизни, тасвир, 20 фоизни статистика 20 фоизни, савол ва топшириқлар 20 фоизни ташкил этади.

Китобдаги тасвирлар ниҳоятда сифатли. Қуйи синфлар қўлланмаларида эса деярли карта йўқ, улар ўрнини картасхемалар эгаллаган. Текстда рақамли сонлар кўп учрамайди, мавжудлари ҳам таққослаш характерига эга бўлиб, улар энг паст, энг кичик, энг баланд, энг узун, энг юқори каби тарзларда берилган.

Мавзу ёки бўлимдан кейин қўйиладиган саволлар ва топшириқлар мавзу мазмунини тўлиқ акс эттирмаслиги ҳам мумкин. Қўйиладиган саволларнинг аксарияти муаммоли топшириқлар, дискуссия саволлари, амалий ўйинлар тарзида ... берилган. Ўқувчилар учун чиқарилган география дарсликларида компьютерлар билан ишлаш учун махсус саволлар, қизиқарли топшириқлар математик статистика усуллари, турли ўйинлар, тестлар тарзида географик билимларни эгаллашга кенг ўрин берилган. Ўқувчилар уларни мус-

тақил бажариш жараёнида тадқиқотчи ролини ўйнайдилар. Демак, география дарслиги капиталистик мамлакатлар география таълими методикасида энг етакчи ўринни эгаллайди. Англия географ**и**я таълими методикасининг кучли томонлари қуйидагилардан иборат:

- Таълимнинг назарий томонларини кучайтириш, яъни унда ҳозирги замон географик тадқиқот методларини кўпроқ ўргатиш.
- География таълими жараёнида психологик-педагогик тадқиқотлар уюштириш.
- Таълим жараёнида тадқиқот методларидан унумли фойдаланиш, ўқувчиларни гипотезалар тузишга ўргатиш.
- Дарсликда турли мазмундаги экспериментлар уюштириш, яъни тасаввур, тушунча ва турли хил қарашларни шакллантириш методларига кенг ўрин берилган. Бирор усулни синаш, таълимни уюштириш шакллари анча заиф.
- Ўрганилаётган муаммони муаллиф фикри асосида ва унга қарши асосда ўрганиш ва ҳоказо.

Капиталистик мамлакатлардаги география таълими кўп жиҳатдан ўша жамият ва давлат эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Масалан, Буюк Британия мактабларида географиядан имтиҳон билетларида ўқувчиларга қуйидаги мазмундаги саволларга жавоб ёзиш талаб этилган:

1. Ғарбий Европанинг транспорт географиясида сув ва қуруқлик йўлларининг /Британия, Норвегия, Швециядан ташқари/ бир-бирига нисбатан аҳамиятини баҳоланг.

2. Табиий география ва инсонлар фаолияти билан боғлиқ бўлган қандай омиллар Франция ва Нидерландия қишлоқ хўжалиги географиясини тушунишга ёрдам беради?

3. Шимоли-Ғарбий Европанинг исталган иккита йирик порти географиясини қиёсланг.

4. Дания иқлимининг қайси хусусиятлари сут чорвачилигининг ривожланишига ёки ривожланмаслигига сабабчи бўлади?

АҚШ мактабларида ўқувчилар билимини баҳолаш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Қуйидаги ана шу саволлардан намуналар келтирамиз:

1. Кўп вариантли саволдан керакли жавобни топиш /энг

кенг тарқалган усул/. Масалан: Англия импорт қиладиган нефтнинг асосий қисми қуйидаги давлатлардан келтирилади:

А.Кенесуэла.

Б. АҚШ

В Яқин Шарқ давлатлари.

Г. Шимолий денгиз хавзаси.

Д. Жазоир.

2. Тўғри ёки нотўғри тарздаги саволлар, масалан: қуйидагиларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқланг.

Мараньон, Мадейра, Риу-негру дарёларининг қайсилари Бразилия территориясидан ташқарида бошланади?

3. Умумлаштиришга оид саволлар. Масалан қуйидаги шаҳарлар нинг рўпарасига шу шаҳарга хос бўлган қуйидаги саноат тармоқларини ёзинг. Химия саноати, тўқимачилик саноати, ички порт, совун ишлаб чиқариш, қанд саноати, нефтни қайта ишлаш.

Ливерпуль . . . .

Манчестр . . . .

Болтон . . . .

Порт-Санлайт . . . .

Уиднес . . . .

4. Сўзлари тушириб қолдирилган тарздаги саволлар. Масалан Худуд ер юзасининг катта қисмлари.... даврда ҳосил бўлган муз қопламлари билан қопланган ва ҳоказо.

5. Иқтисодий ҳисоб-китоб талаб қиладиган тарздаги саволлар, масалан: фирма эгаси ишлаб чиқараётган саноат маҳсулотининг 60 фоизини мамлакат ичида, 40 фоизини эса чет эл фирмаларига сотиши керак. Саноат ва савдо министрлиги унга маҳсулот ишлаб чиқариш учун қуйидаги бешта худуддан биттасига корхона қуришга рухсат берди. Ҳар бештасида ер участкасининг баҳоси бир хил. Корхона қуриш учун қуйидаги жойларнинг қай бирини танлаган маъқул.

а/ Милфорд - хейвен

б/ Данди -

в/ Саутгемптон - уотер

г/ Ливерпуль -

д/ Глазго -

Деярли барча ривожланаётган ва ривожланган капиталистик мамлакатлар экологик маълумотлар билан ўқувчиларни таништириш география программаларида етарлича ўрин эгаллаган.

Германия мактабларида /собиқ ГДРдан ташқари/ география бўйича ягона программа бўлмаган. Ҳар бир ўлка /: уз · программа ва дарсликларига эга. Германияда турли мактаблар мавжуд - бошланғич асосий /У-Х синфлар/ ва гимназия /XI-XIII/. Биринчи тип мактаб барча учун мажбурий ҳисобланади.

Ўқувчилар Х синфни тугатганларидан кейин, хоҳловчилар, эса гимназия, ёки ҳунар-техника мактабларига, олий уқув юртига кириш учун тайёргарлик курадилар. Германия мактабларида дастлабки географик билимлар билан таниш III-IУ синфдан бошланади. Чунки бу синфларда ватаншунослик фани урганилади, бундан ташқари географик билимлар қисман биология ва тарих фанлари орқали ҳам берилади.

Германия мактабларида гкография фан сифатида У синфдан бошлаб урганилади. Бу синфда асосан ўлка географияси укитилади. Ватанга оид бўлган билимлар то УIII синфгача берилади.

У-УIII синфларда географиядан ҳафтада 2 соат вақт ажратилади. Бу синфларда асосий Европа ва Европадан ташқари мамлакатлар географияси ўрганилади. Топография ва картография асослари бўйича ҳам билимлар берилади.

Ўқитувчилар диққатига бир неча вариантдаги дарсликлар тавсия этилади: "Мамлакатлар ва халқлар", "Ер ва инсон", "Янги география", "Ер билими" ва ҳоказо.

9-10 синфларда география мустақил фан сифатида урганилмайди деса ҳам бўлади. Айрим "Ерлардагина" қизиқувчи ўқувчилар билан Европа ва Германия географияси чуқур ўрганилади. Бу курсларда мамлакатлар иқтисоди, сиёсий ва давлат тузумига оид билимлар етакчи ўринни эгаллайди. Кейинги пайтларда география, тарих, социология, иқтисод билимлари биргаликда бирлашган курслар орқали укитишга эътибор кучаймоқда.

Гимназияда /II-I3 синфлар/ айрим жойлардагина география мустақил фан сифатида укитилади. Баъзи географик билимлар бирлашган курслар туркумидаги фанларда ҳам берилади.

Юқори синфларда география фанларида мужассама муаммоларни ўрганишга кўпроқ эътибор берилади. Масалан, "Инсониятнинг кўпайиши", "Очарчилик муаммолари", "Транспорт муаммоси", "Саноат марказларида инсон ҳаёти", "Саноат экономикаси" ва ҳ.к.

Дарсларда ўқувчиларга бериладиган топшириқлар ҳам бирмунча мураккаб. Программада ўқувчилар бажариши лозим бўлган топшириқлар тизими келтирилган, масалан:

I. Карта ва ўқитувчидан олинган билимлар асосида у ёки бу худудда қандай ишлаб чиқаришни жойлаштириш мумкин?

2. У ёки бу худуднинг /сўровнома, кузатиш, статистика материаллар ва географик адабиётлар билан ишлаш усуллари орқали/ табиатни қуриқлаш, табиий ресурслардан фойдаланишдаги муаммоларни ва келажакдаги аҳволини ёритинг?

Франция мактабларида география таълими бирмунча яхши йўлга қўйилган. Географияни ўқитишнинг мақсад ва вазифалари жуда аниқ белгилаб қўйилган.

Мактаб географияси ўқувчиларда қуйидаги хисдатларни шакллантиришни ўз олдига вазифа қилиб қўйган:

– география тили билан танишиш, кузатиш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, танқидий қараш, таққослаш, алоқаларни ўрнатиш, ахборотларга нисбатан фаол қараш, инсонга нисбатан меҳр, фикрлаш ва фаолиятда мустақил бўлиш каби кўникмаларни ҳосил қилиш ва ҳ.к.

Францияда география программаси икки босқичли мактабларга мўлжалланган. Шуниси қизиқки Францияда синфлар эскари ҳисоб билан юритилади. I босқич мактаб УI, У, IУ,Ш/ Ўқувчилар ёши II-I4 гача/, олий маълумот олиш фақат лицейларда амалга оширилади.

II босқич, II,I ва битирувчи /I5-I7 ёш/ синфлардан иборат.

География таълими УI синфдан бошланади, бунда "умумий география ва Африка материги" ўрганилади, У синфда Америка, Осиё, Австралия, Антарктида, IУ синфда Европа /Франциядан ташқари/ Ш синфда Франция географияси ўқитилади. Лицейда ўқишни давом эттириш II,I ва битирувчи синфларга тўғри келади.

II синфда география программаси коллежда олган /УI-У-IУ-Ш/ билим ва кўникмалар чуқурлаштирилади. Асосий мақсад ўқувчиларни хужжатлар ва биринчи манбалар билан ишга ўргатиш

... иборат.

Лицейнинг I синфида Франция географияси бўйича ўқувчилар II босқич мактабда олган билимлар мустаҳкамланади ва чуқурлаштирилади. Битирувчи синфларда туртта йирик давлат-АҚШ, собиқ СССР, Хитой, Япония географияси чуқур ўрганилади.

Франция мактабларида табиий ва иқтисодий география билимлари деярли бир хил.

Иқтисодий география билимлари ичида айниқса аҳоли географиясига оид маълумотлар атрофлича ўрганилади. Хўжалик тармоқлари дастлаб қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт тарзида ўрганилади. Ёки бирламчи /хом ашё/, иккиламчи /қайта ишловчи/, учламчи /маиший хизмат/ тарзида ҳам ўрганиш мумкин.

Ривожланаётган мамлакатлар географияси ўрганилганда европаликларнинг бу мамлакатлар учун кўрсатган ғамхўрликлари бўрттириб кўрсатилади. Масалан, французлар ўз мустамлакаларига мустақиллик бергач, улар маданияти, тиббиётини яхшилаш, табиий бойликларни ўзлаштиришларига, янги йўллар қуриб берганликларига ўқувчилар эътиборини алоҳида қаратадилар.

Франция география дарсликларининг устун томони шўндаки, улар муаммоли қилиб ёзилган. Барча муаммолар "инсон – табиат" тизимуниндан келиб чиқади.

Финляндия мактабларида ҳам география таълими ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, география ўқитилиши ривожланган капиталистик мамлакатларга қараганда бирмунча юқори поғонада туради. Таълим икки босқичдан иборат: I–босқич 9 йиллик мажбурий умум таълим халқ мактаби, II босқич гимназиялардан иборат.

Биринчи босқич мактабда география таълими 3–синфдан бошланади ва 9–синфда тугайди. 3–4–синфларда ўз мамлакати ва қўшни шимолий давлатларнинг табиати ва хўжалигига оид маълумотлар ҳақида маълумотлар берилади.

3–синфда ўлкашунослик асосида дарс ўтиш устун туради. Яшаб турган жойнинг картаси, об-ҳаво ва иқлими, бирликда ишланган рельеф карталари намойиш қилинади.

3–синфдаги география 4–синфда давом қилади ва ўқитиш методлари бўйича деярли фарқ қилмайди.

5–синфда Европа мамлакатлари табиати, аҳолиси, маданияти, урф-одатлари, "анъаналар", дини, ... хўжалик фаолияти билан танишадилар.

Бу синфда СССР географияси ҳам урганилади. 6-7-8-синфларда Осиё, Африка, Австралия ва Океания, Америка ўрганилади.

8-синф якунида умумий география асослари бўйича билимлар берилади.

.. синфда Финляндия ва шимолий мамлакатлар географияси қуйидаги режа асосида ўқувчиларга ҳавола этилади: I/ табиати; 2/ иқтисодий ҳаёти; 3/ аҳолиси; 4/ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиатни қуриқлаш; 5/ давлат тузуми; П-босқич таълим. Гимназияларида ўқиш 3 йил бўлиб, табиий ва иқтисодий география бир-биридан кескин ажратилмаган ҳолда ўрганилади.

Гимназия программалар кўпроқ назарий билимлар бериши билан ажралиб туради? Бунда география фанининг ҳозирги даврдаги тараққиёти, унинг бошқа фанлар билан муносабати, географиянинг ўқувчилар ақлий фаолиятини очиб беришдаги аҳамиятига кўпроқ эътибор берилади.

I. Ер шари ҳаракатдаги тизимдир. Табиатдаги барча нарсалар бир-бири билан боғлиқ. Инсон ҳаракатдаги тизимнинг бир қисми.

П. Инсон ва уни ўраб турган муҳит инсоннинг муҳитга, муҳитнинг инсонга таъсири остида урганилади.

Ш. Инсон фаолияти.

IУ. Амалий география. География ва жамият: I/ Район режалаштирилиши, мамлакатнинг маъмурий ҳудудий бўлиниши, Давлат ҳудудини режалаштириш билан танишадилар.

2. Давлат ичидаги ва бутун ер шари масштабида минтақавий ривожланиш.

3. Турли вилоятлар доирасида халқаро ҳамкорли ;

Гимназиянинг биринчи йилда география мажбурий фан сифатида ургатилади, бошқа синфларда эса ўқувчилар хоҳишига кура махсус курс сифатида урганиши мумкин. Финляндияда ўқув режалари тез-тез алмашиниб туради.

Венгрия мактабларида география таълими 7 йил давом қилади. 4 йил асосий /У-УШ синф/ ва 3 йил /IХ,Х,ХI гимназияда/. Дарслар ҳафтада 2 соат. География таълими жараёнида 65 фоиз вақт янги мавзуни баён қилишга, 3 фоиз экскурсияларга, 29 фоиз амалий машғулотлар, умумлаштирувчи такрорлашларга ажратилади. Кейинги вақтларда Венгрия гимназияларида географияга ажратилган

соатлар камайтирилиши кузатилмоқда.

Ривожланаётган мамлакатларда халқ маорифига кейинги йилларда катта эътибор берилмоқда. Масалан, Осиёнинг кўпгина мамлакатларида 1985 йилгача халқ таълими учун ажратилган маблағ 20 баробардан ортиқ ўсди. Айниқса, Малайзия, Саудия Арабистони, Иордания, Сингапур, Жанубий Корея, Таиланд, Сурия, Ҳиндистон, Покистон, Туркия каби мамлакатларда халқ маорифи ривожланиши анча юқори бўлди.

Осиёдаги купчилик мамлакатларда болалар 5-7 ёшдан бошлаб мактабга бора бошлайдилар. Бангладеш, Бирма, Ливан, Покистон Шриланкада мактабга 5 ёшдан борадилар.

Осиёдаги купчилик мамлакатларда мажбурий таълим 5 йилдан 10 йилгача, ўрта мактабда ўқишни давом эттириш эса 4 йилдан 8 йилгача.

География ўқув программалари кўпчилик давлатларда бир хил булиб, мамлакатнинг табиий ва иқтисодий географиясини урганишга бағишланган.

Кўпчилик мамлакатлар мустамлака бўлган даврларида ўз географиясига нисбатан кўпроқ мустамлакачи давлат географиясини пухта ўрганар эдилар. Ҳозирги кунда ҳам купчилик мамлакатларда мустамлакачилик анъаналари ўқитиш мазмуни ва усулларида сақланиб қолган.

Кейинги пайтларда ривожланаётган мамлакатларда ўқув программалари, география дарсликлари мамлакат халқ хужалиги эҳтиёжларини эътиборга олган ҳолда тузилмоқда ва яратилмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиб мумкинки, чет эл давлатлари география таълимида ўқитиш усуллари ҳам узига хос. Энг кўп қўлланиладиган усуллар қуйидагилар ҳисобланади.

Эвристик метод. Бунда асосий эътибор ўқувчиларни кўпроқ мустақил билим олишга, кичик тадқиқотлар қилишга ургатишдан иборат. Картиналар, турли хил ҳужжатлар, воситалар асосида муаммоли саволлар ўқувчилар диққатига ҳавола этилади.

Бир-бирига боғланган саволлар асосида эвристик суҳбатлар ўтказиш кенг тарқалган. Ишлаб чиқариш жараёнини, экологик муаммоларни турли уйинлар асосида урганиш. Бунда ўқувчилар ўзларини турли компаниялар президенти, бизнесменлар ўрнига қўйиб

"иш" бажарадилар. Бундай усул кўпроқ АҚШ, Буюк Британия, Янги Зеландия, Ғарбий Европа мамлакатларида кенг тарқалган.

Тарқатма карточкалар усулида турли чизги жадваллар, карталар ўқувчилар диққатига турлича хатоликларга йўл қўйиб тузилади ва тарқатилади, ўқувчилар йўл қўйилган ўша хатоларни мустақил топишлари талаб қилинади. Турли хил мисол ва масалалар ечиш ҳам ўқувчиларнинг дарсга бўлган қизиқишларини ошириш туфайли улардан кенг қўлланилади, ўқувчиларда иш билармонлик, уддабуронлик хислатларини шакллантириш учун ҳам кўпроқ мисол ва масалалардан фойдаланилади. Тайёр маҳсулотни қаерларда сотиш, транспорт харажатларини аниқлаш, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш кабилар мисол ва масалалар ечишсиз амалга ошмайди.

Матнлар, яъни жавоблар тўғри нотўғри тарзда аралаштириб берилиши шулардан тўғриларини рақамлар билан белгилаб ажратиш кенг тарқалган усуллардан ҳисобланади.

Статистик манбалар билан ишлаш, картографик қўлланмалардан фойдаланиш, математик моделлаштириш кенг тарқалган ўқитиш усуллари ҳисобланади. Айниқса дискуссия, тортишувлар капиталистик мамлакатлар география таълимида кенг тарқалган.

Ўз-ўзини синаш учун саволлар

1. Жаҳон мамлакатларида география таълими қандай йўналишларда олиб борилмоқда?

2. АҚШ мактабларидаги география таълимини баён этинг.

3. Германия ва Франция мактабларидаги география таълимини қиёсловчи жадвал тузинг.

4. Ғарбий Европа мамлакатларида география таълимининг ўзига хос хусусиятларини ёритинг.

5. Ғарбий Европа мамлакатларида география таълимининг мақсади ва вазифаларини тушунтиринг.

6. Буюк Британия география таълими усули ҳақида нималар биласиз?

7. Ғарбий мамлакатлардаги давлатларни жадвал тарзида акс эттиринг. Унда география ўқитишни синфлар бўйича қўйиб чиқишга ҳаракат қилинг.

8. Осиё мамлакатларида география таълимининг ўзига хос хусусиятларини ёритинг.

9. Чет элларда география таълимини Ўзбекистонда география ўқитиш билан қиёсланг.

Адабиётлар

1. Методика обучения географии в средней школе. Под ред И.С.Матрусова М., Просвешение, 1985.
2. Курбаниязов Р. Чет элларда география ўқитиш, Совет Мактаби, 1991, 11=р.
3. Курбаниязов Р. Хорижий элларда таълим-тарбия. Ўқитувчилар газетаси, 1991, № 78.

ЎРТА МАКТАБДА ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИНИНГ МАҚСАДИ.

Ўқитиш мақсадларини аниқлаш дидактика ва география ўқитиш услубиётининг энг муҳим муаммосидир. Ўқитиш мақсади нима учун ўқитилади, деган савол билан чамбарчас боғлиқ. Ўқитиш мақсади мактаб географиясининг мазмунини, тузилишини, ўқитиш усуллари ва йўналишини белгилашда катта аҳамиятга эга. Дастлаб барча фанлар учун ўқитиш мақсадларини аниқлашда дидактик тадқиқотлар амалга оширилади.

Мактаб ислоҳоти қарорларида ўқитиш мақсадини аниқ белгилашга катта эътибор берилган.

Ўқитиш мақсадини аниқлашда ҳар бир жамиятнинг хусусиятлари албатта эътиборга олинади, яъни ўқувчилар жамият учун курашадиган ва қайғурадиган бўлиши керак. Мактаб ўз ўқувчиларини меҳнатни севадиган, ватанпарвар, замонавий фан-техника, технологияга оид кўникма ва малакаларга эга қилиб шакллантириши зарур.

География инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга. Табиий бойликларимизни, чет мамлакатлар билан иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, илмий-географик муносабатларимизни аниқлашда аҳамияти катта.

Умумгеографик таълимга ўқувчилар тарбияси ва ривожланишига таъсир қилиши нуқтаи назаридан қараш керак. Ҳозирги замон хўжалиги тармоқлари йирик саноат, транспорт, агросаноат мужассамаси тармоқларидан иборат, улар табиат комплекси ва унинг компонентларига кескин таъсир қилиб қолмасдан, балки атроф мухитнинг ифлосланишига табиатдаги экологик алоқаларнинг бузилишига олиб келади. Айниқса ҳозирги кунда Орол фожиаси давом этаётган бир вақтда табиат ва унинг бойликларига оқилона ёндашиш муаммолари кўндаланг бўлиб турибди. Географиянинг асосий вазифаси жамият билан табиат ўртасидаги мураккаб алоқадорликни очиб беришдан иборат. Бу алоқадорликни чуқур илмий тадқиқотлар ўтказиш орқали амалга ошириш мумкин. Бунда қуйидагиларни эътиборга олиш керак: а/ жамият ишлаб чиқариш фаолиятининг атроф мухитга таъсирини ўрганиш ва бу ўрганишлар оқибатларини олдиндан айтиш ҳамда уни илмий жиҳатдан асослаш; б/ табиий ресурсларни излаш, уларга иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш ва самарали фойдаланиш; в/ табиий ресурслар билан атроф мухитни қўриқлаш ўртасидаги алоқадорликни очиш; г/ ҳозирги замон илмий-техника инқилобига таяниб, инсон яшаши учун қулай бўлган мухитни қўриқлаш йўлларини излаш. Иқтисодий география ишлаб чиқаришнинг географик жойлашишини ўрганади. Уни ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларини биргаликда тадбиқ қилади. Унинг тадқиқот предметига саноатни, қишлоқ хўжалигини, транспортни социал, табиий иқтисодий омилларни эътиборга олган ҳолда жойлашиш қонуният ва қоидаларини ўрганиш киради. Буларнинг барчаси ишлаб чиқаришнинг ҳудудий жойлашиши, меҳнат манбалари, табиий шароит ва бойликларни биргаликда ўрганишни тақозо қилади. Иқтисодий география ижтимоий масалалар билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Иқтисодий география иқтисодий районлаштириш, иқтисодий район, ТИЧК лар, иқтисодий географик ўрин, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг умумий масалалари, аҳоли жойлашиши ва бошқа масалаларини ҳам тадқиқ қилади. Айниқса, "Инсон ва атроф мухит" муаммосининг жамият олдида кўндаланг бўлиб туриши, иқтисодий география олдига талай вазифаларни қўйди. Ҳар бир география ўқитувчиси география таълими ва унинг алоҳида курслари мақсадларини билиш шарт. Агар ўқитувчи буни билмаса, йирик мавзулар ва алоҳида дарсларнинг мақсадини тўғри аниқлай олмайди.

География деярлик барча синфларда ўқитилганлиги туфайли унинг мақсади ҳам кўп қирралидир.

География таълими мақсадларини уч гуруҳга ажратиш мумкин.

I. Таълимий мақсадлар:

- ўқувчиларга табиий, иқтисодий, картография ва бошқа география фанларининг асосларини ўргатиш. Табиатни қўриқлаш ва ундан оқилона фойдаланишнинг табиий-илмий ва техника-иқтисодий томонларининг очилиши, токи бу жамият ҳаёти ва ишлаб чиқариш ривожлантириш учун имкон яратсин;

- ўқувчиларни иқтисодий, экологик, политехник таълим билан қуроллантириш;

- табиий ва иқтисодий географиянинг фундаментал фан эканлигини асослаш, уларнинг халқ хўжалиги муаммоларини ечишдаги аҳамиятини кўрсатиш;

- ўқувчиларни табиий географик ва иқтисодий географик объект ва ҳодисаларни ўрганиш усуллари билан қуроллантириш;

- ўқувчиларда географик маданиятни шакллантириш; уларни карталар, маълумотномалар билан ишлай олиш, кундалик матбуот материалларини ўқишда географик билимларни қўллай олиш. Ўқувчиларни география ва унга алоқадор бўлган фанлар соҳасида ўз билимларини ошириш қобилиятларини шакллантириш;

- ўз республикасининг табиий ва иқтисодий географиясига оид бўлган билимларни чуқур билиш.

II. Тарбиявий мақсадлар:

- ўқувчиларда табиатга, хўжаликка, табиат билан хўжалик ўртасидаги алоқаларга нисбатан диалектик-материалистик дунёқарашни шакллантириш,

- ўқувчиларда ватанпарварлик /ҳуқуқий/ тарбияларни шакллантириш;

- ўқувчиларни турли мамлакатларнинг хўжалик юритиш усуллари, табиат бойликларидан унумли фойдаланиш, аҳолини иш билан таъминлаш каби масалалар моҳиятини очиб бериш,

- Замонавий фан ва техника тараққиёти даврида ўқувчиларнинг меҳнат тарбияси, касб танлаши, умуман ҳаётда ўз ўрнини топишига кўмаклашиш;

- ўз мамлакати иқтисодиёти ютуқлари билан ғурурланиш, ўзини яшаб турган жамиятининг ҳақиқий эгаси деб ҳис қилиши

қабиқ хислатларини шакллантириш.

Ш. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини ривожлантириш:

- Ўқувчиларда географик билим ва муаммоларга нисбатан қизиқиш уйғотиш.

- Ўқувчиларда кузатувчанлик, фикрлаш, эсда сақлаб қолиш, нутқ каби хусусиятларни шакллантириш ва ривожлантириш.

- Ўқувчиларни кучи етадиган даражада географик муаммоларни ечишга ўргатиш. Географик нарса ва ҳодисаларга нисбатан атрофлича ёндашиш, ўз фикр ва мулоҳазаларини бевосита картага боғлай олиш қобилиятларини ривожлантиришга кўмаклашиш.

Таълим мақсади география фани мазмуни билан чамбарчас боғлиқ. Демак, таълим мақсади юқори поғонага кўтарилиш учун, география таълими ҳам илмий жиҳатдан ривожланишда булиши керак. Таълим мақсадлари аниқ илмий-сиёсий йўналишга эга булиши билан бирга у ҳаёт билан узида экологик, иқтисодий, политехник билимларни мужассамлаштирган бўлиши керак.

География таълими мақсадлари программалар, дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар, таълим воситалари ва бевосита таълимни ташкил этиш шакллари билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

I. Ўқитиш мақсади деганда нимани тушунасиз?

2. Табиий ва иқтисодий географиянинг ўқитиш мақсадлари нималардан иборат?

3. Географиянинг таълимий мақсадларини айтинг?

4. Географиянинг тарбиявий мақсадларини айтинг.

5. Географияда билиш фаолиятини ривожлантириш деганда нимани тушунасиз.

Адабиётлар

I. Герасимова Т.П.и др. Формирование Мировоззрения учащихся средней школь в процессе обучения географии. М.,Педагогика, I982.

2. Дидактика средней школь /Под ред. М.Н.Скаткина М., Просвещение, I982.

3. Методика обучения географии в средней школе. И.С.Матрусова таҳрири остида. М., Просвешение, I985. 66-бет.

4. Максаковский В.П. Научные основы школьной географии. М.; Просвещение, 1982.

МАКТАБ ГЕОГРАФИЯСИ МАЗМУНИ

География дастлаб пайдо бўлган фанлардан биридир. Унинг асосий вазифаси ўша даврлардан бошлаб бирор мамлакат ҳудудидаги ва бутун ер шаридаги табиат, аҳоли ва хўжаликни ўрганишдан иборат бўлган. Ҳозирги кунда географик тадқиқотлар натижалари, табиий ресурслар, қишлоқ хўжалиги учун ерлар очиш, саноат корхоналари, аҳоли турар жойлари, муҳим йўллар ва б.ларни оқилона жойлаштиришда кенг қўлланилмоқда.

Ҳозирги замон мактаб географиясининг асосий мазмуни 60 йилларнинг охирларида шакллантирилди. Унга қадар мактабларимизда 30-йилларда вужудга келтирилган программалар асосида таълим-тарбия ишлари олиб борилди.

60-йиллардан бошлаб география фанида чуқур ўзгаришлар рўй берди, янги-янги табиий бойликлар очилиши, қуруқлик ва дунё океанидаги фундаментал тадқиқотлар ўтказилиши, мактаб географияси мазмунига ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

География, ҳудудлар ва мамлакатларни тасвирловчи фан бўлиб қолмасдан, балки бевосита амалий тадқиқотлар олиб борувчи фанга ҳам айланди.

География фанлари тизими икки йирик қисмга: табиий география ва иқтисодий ва социал географияга бўлинади.

Табиий география географик қобиқни воқеа ва ҳодисаларни ҳамда унда содир бўладиган қонуниятларни ўрганса, иқтисодий география жамият ҳодисалари ишлаб чиқариш, хўжалик ва аҳолининг жойлашиши қонуниятларини ўрганади. Табиий ва иқтисодий география ўз навбатида бир қанча фанларга бўлиниб кетади. Табиий-ҳудудий мужассамаларни ташкил этган қисмларни ўрганиш табиий географиянинг (геоморфология, иқлимшунослик, гидрология, океанология, тупроқшунослик ва ҳ.к.) қатор махсус тармоқларига тўғри келади. Бу фанлар умумий ер билими ва минтақа табиий географияси билан чамбарчас боғлиқ.

Иқтисодий география ўз навбатида иккита асосий қисмга бўлинади: умумий иқтисодий география (бутун ер шарида аҳоли

нинг ва хўжаликнинг жойлашиши таркибини ўрганиш) ва минтақа иқтисодий географияси (алоҳида мамлакатлар ва ҳудудлар мисолида аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг жойлашишини ўрганиш). Иқтисодий география бир неча тармоқ фанларга: саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт географияларига ҳам бўлинади.

География фанлари тизимига табиий ва иқтисодий географияга деярли бир хил алоқадор бўлган мамлакатшунослик ва картография фанлари ҳам киради. Мактаб географияси география фани тўплаган билимларни ўқувчиларга етказишда қуйидагиларга амал қилиши керак:

1. Ўқувчилар ёшига мос келадиган ва улар ўзлаштира оладиган даражадаги билимларни бериш.

2. Ўқувчиларга тўла шаклланган ва ҳаётда энг кўп қўлланиладиган билимларни бериш.

Мактаб географиясининг ҳозирги шаклдаги мазмунини белгилашда Н.Н.Баранский, А.С.Барков, А.А.Борзов, А.А.Половинкин, И.А.Витвер, С.В.Чефранов, П.Т.Терехов, В.Г.Эрдели, Х.Х.Хасанов, З.М.Акрамов, О.А.Мўминов, П.Ғ.Мусаевлар ва бошқаларнинг хизматлари катта. Илмий-техника тараққиёти ва география фанининг кўпроқ амалий фан бўлиши мактаб географияси мазмунини сифат жиҳатдан ўзгаришига ёрдам бермоқда.

50-йиллардан бошлаб мактаб программалари мазмунига амалий ишлар киритила бошланди. Ҳозирги кунда эса ҳар бир курс махсус амалий ишлар тизимига эга. Амалий ишларни уюштиришнинг мажбурийлиги таълимни ҳаёт билан яқинлаштиради.

Мактаб географиясининг мазмуни ҳозирги замон география тараққиёти билан белгиланади, яъни география фани қанчалик ривожланса, мактаб географияси ҳам унга боғлиқ ҳолда ривожланишда бўлади. Натижада география таълими жараёнида ўқувчилар асосий географик тушунчалар ва қонуниятлар тизимини эгаллашлари керак. Географик объектлар ва ҳодисалар сабаб-оқибат нуқтаи назаридан ёритилиши лозим.

Ўқувчилар табиий география асосларини ўрганиш жараёнида табиий географик муҳит, унинг тузилиши, табиат комплекслари компонентлари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, географик муҳит ва жараёнлар ривожланиши қонуниятлари ва уларда бўладиган

ҳодисалар ҳақидаги билимларни олишлари керак. Шу туфайли ҳам умумий табиий география асосларини билиш учун геоморфология, иқлимшунослик, океанология, қуруқликгидрологияси, тупроқшўнослик, геология, геофизика, геохимия ва бошқа фанлардаги маълумотларни киритиш керак. Айниқса ҳозирги кунда табиий география мазмунига табиат билан жамият ўртасидаги мураккаб алоқалар, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уни қўриқлаш, инсон билан табиат ўртасидаги кечаётган жараёнлар ҳақидаги билимлар кенг ўрин олиши керак.

Иқтисодий географияни ўрганиш ўқувчиларга иқтисодий - географик ўрин, табиий шароит ва бойликларга иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш, территориал ишлаб чиқариш комплекси, географик меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакллари, иқтисодий районлар, агросаноат комплекси, шаҳарлар каби тушунча ва категориялар ҳақида билимлар берилиши лозим.

Айниқса ўқувчилар аҳоли жойлашиши ва меҳнат ресурслари, ҳудудий меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг муҳим қонуниятлари, ва территориал ишлаб чиқариш мужассамаларининг вужудга келиши қонунлари, бозор иқтисоди муносабатлари каби масалаларни пухта эгаллашлари керак.

Мактаб географияси мазмунининг илмий жиҳатдан бойиши ўқувчиларни илмий тадқиқот усуллари билан ҳам қуроллантиришни тақозо этади. Барча фанлар қатори географиянинг ҳам энг асосий усули-кузатишдир. Географик объект ва ҳодисаларни узоқ вақт жараёнида кузатиш шу объектлар ҳақида батафсил ва атрофлича билимлар олиш имконияти яратилди. Объектларни кузатиш уларнинг вақт ва маконда ўзгариши сабабларини билишга имкон яратади. Мактаб географиясида қисқа муддатли кузатишлар орқали ўқувчиларда географик тасаввур ва тушунчалар шакллантирилишига имкон яратилади.

Қисқа муддатли кузатишлар (мактаб география майдончасида, экскурсияларда) кенг тарқалган. Бирон йўналиш бўйича вақт ва замонда кузатиш олиб боришда яхши натижаларга эришиш мумкин. Бунда рельеф, геологик тузилиш, ўсимликлар, тупроқлар ҳақида маълумотлар тўплаш мумкин. Мактаб шароитида йўналиш бўйича кузатишлар, экскурсиялар олиб борилади. География таълимида

кузатишлардан ташқари география ходисаларини ўлчаш усуллари хам кенг қўлланилади.

Бу усулларнинг бир неча турлари мавжуд. Масалан: кўз билан чамалаб ўлчаш, қуёш радиациясини ўлчаш, геодезик ўлчаш ва хоказолар.

Ўлчаш усули орқали географик объект ва ходисаларга миқдорий тасвир бериш ва уларнинг турлича хусусиятларини билиб олиш имконияти туғилади.

Ландшафт ва иқтисодий кузатишлар жараёнида статистик маълумотлар тўпланади, улар иқтисодий ва иқтисодий-географик умумлаштиришда кенг қўлланилади. Юқоридаги усуллар табиий ва дала шароитида кенг қўлланилади. Улардан география таълимида таққослаб дарс ўтишда кенг қўлланилади.

География тадқиқотлари ичида энг янги усуллардан бири бўлиб аэрокосмик усуллар хисобланади. Айниқса, хозирги кунда материкдаги тектоник тузилишларни, мухим фойдали қазилма конларини аниқлаш, сайёрамиз об-хавоси ва иқлимини, дунё океанидаги ўзгаришлар ва бошқаларни бу усулсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, УШ-IX синф география курсларида бу усуллар натижаларидан дарсларда кенг фойдаланилади.

География таълимида лаборатория усулидан хам унумли фойдаланиш мумкин. Тоғ жинслари, фойдали қазилмалар, тупроқлар, сувларнинг натурал намуналари география курсларидаги амалий ишларни ўқитишда жуда қўл келади. География ўқитишда ер хақидаги умумий белгиларни беришда энг кўп қўлланиладиган методлардан бири-Географик объектларнинг моделларини кузатиш хисобланади.

Моделларнинг энг асосий турларига - глобус, карталар ва статистик материаллар киради. Картографик тадқиқот усуллари география таълимида бирмунча кам қўлланилади, бунинг асосий сабаби бу усул ўқувчилардан жуда юқори даражада тайёргарлик талаб қилади.

<u>Ўз-ўзини текшириш учун саволлар</u>

I. География нима учун илгари "тасвирловчи" фан дейилган?

2. Амалий география деганда нимани тушунасиз?

3. География фанлари тизимининг схемасини чизинг?

4. География билимлари мазмунини танлашда қандай мезонларга асосланилади?

5. Мактаб географияси мазмунини илмий жиҳатдан асослашда қандай тадқиқот усуллари қўлланилади?

Адабиётлар:

Методика обучения географии в средней школе. И.С.Матрусова таҳрири остида.М.; Просвещение, 1985.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ ЖАРАЁНИ ҚИСМЛАРИ

Мактаб географияси мазмуни билимлар (тушунча, сабаб-оқибат алоқадорлиги, қонуниятлар, назария, тасаввур фактлар), кўникмалар, малакалар, ҳамда дунёқараш ғояларини ўз ичига олади. Бундан ташқари таълим мазмунида ўқувчиларнинг ижодий фаолият тажрибалари ҳам катта роль ўйнайди.

Билим-кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида ҳосил қилган тўғри маълумотлардир. Билим ижтимоий меҳнат ва тафаккур маҳсули бўлиб, мавжуд оламнинг объектив, қонуний алоқаларини тил воситаси билан ифода қилади. Билим билиш билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг натижаси ва таркибий қисмидир.

Объект ва ҳодисалар ҳақидаги билимлар нисбий бўлиб, у мутлақ эмас, у доимо ривожланиб, чуқурлашиб боради. Чунки ҳар бир янги авлод ўзидан олдинги авлод билимларини ўзлаштиради, янги-янги ҳодисаларни чуқур ўрганиб, уни бойитади, олға силжитади. Билим кундалик тажриба, илмий кузатиш, назариялар орқали тўпланади.

Билимлар икки гуруҳга ажратилади:

I. Назарий билимлар.

2. Эмпирик билимлар.

Назарий билимларга нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари, ички алоқадорлиги ва муносабатлари киради. Илмий билимлар умумлашган билимлар бўлиб, ўз ичига назария, қонун, қонуният, сабаб-оқибатлар, тушунчаларини олади.

Эмпирик билимлар объект ва ҳодисаларнинг ташқи хусусиятларига оид билимлар /образлар/ни акс эттиради, буларга тасаввур ва фактлар киради.

Мактаб географиясининг илмий даражаси ошиши муносабати билан унинг мазмунида эмпирик билимларга нисбатан назарий билимлар ҳажми купаймоқда. География курсларининг барчасида асосий ўринни умумий тушунчалар эгаллайди /рельеф шакллари, иқлим турлари, иқтисодий худудлар, ТИЧКлар, ТХИлар ва ҳоказо/. Ҳар бир география курсидаги мавзулар билимлар таркиби жиҳатдан анча мураккаб бўлиб, синфдан синфга мураккаблашиб боради. Айниқса иқтисодий география курсларида бу нарса яққол намоён бўлган.

Ўрта Осиё иқтисодий райони бўйича билимлар таркиби

I. География ва иқтисодий	
географик номлар	35
умумгеографик тушунчалар	45
фанлараро тушунчалар	30
иқтисод, маданият, рақамларга оид бошқа маълумотлар	

Демак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, ўқув материали ҳажми ўқувчилар ўзлаштириши учун анча мураккаблик туғдиради. Билимларни пухта эгаллашлик учун уларни тарбиялаш, аниқлаштириш, умумлаштириш ва таҳлилдан унумли фойдаланиш керак. Ҳар бир география ўқитувчиси билимларни эгаллаш жараёнини пухта билиши лозим /I=тарз/.

ГЕОГРАФИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Инсон воқеликни билиш жараёнида нарсаларни бир-бири билан қиёслайди, уларни таққослайди, ўхшашлиги ва фарқларини аниқлайди: таҳлил ва синтез йўли билан нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очади, фикран уларнинг белгиларини ажратади, ва умумлаштиради. Натижада одатда воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тушунча ҳосил бўлади.

Тушунча нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи фикрдир. Тушунчалар моҳияти жиҳатидан

БИЛИМЛАРНИ ЭГАЛЛАШ ЖАРАЁНИ
БИЛИМ ҚИСМЛАРИ

1-тарз

Дара-жа	тушунча	Сабаб=оқибатлар	кўникма ва малакалар	Дунёқарашни шакллантириш ғоялари
I	тушунча таърифини эгаллаш ва уни таниш шароитда қўллаш	ўқитувчи ёрдамида/сабаб=оқибатларни аниқлаш	кўникмани намуналар ёрдамида қўллай олиш	объект ва ходисалар ўртасидаги алоқаларни дастлабки элементар[illegible] эгаллаш
II	тушунча мазмуни, белгилари, белгилар ўртасидаги алоқадорликни аниқлаш, тушунчани ўқув вазифаларини бажаришда қўллай олиш	сабаб=оқибатни мустақил хамда тайёр режалар ёрдамида репродуктив аниқлаш	кўникма ва малакаларни репродуктив вазиятларда қўллаш	объект ва ходисаларни фаол фикрлаш. Уларни таҳлил, қилиш умумлаштириш ва тизимлаш
III	Тушунчани янгича вазиятда қўллай олиш кўникмаси	Сабаб оқибатларни ижодий асосда қўллаш. Уларни янгича ўқув вазифаларида қўллай олиш	исталган ўқув вазиятида кўникмани амалий жиҳатдан қўллай олиш	ғояларни мустақил умумлаштириш, эгалланган билимларни янги объект ва ходисалар мисолида қўллай[illegible]

аниқ ва мавҳум тушунчаларга ажратилади. Бир бутун нарсага алоқадор тушунча аниқ тушунча дейилади. Масалан, Австралия, Антарктида, Урал, Бриз, Пассат ва ҳоказо. Моддий борлиқдаги нарсалардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият, сифат, ҳолатларга, шунингдек нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга, қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан: кенглик, узунлик, баландлик, тоғлик, ихтисослашиш, ва ҳоказо. Географик тушунчалар кўлами жиҳатидан икки турга бўлинади:

1. Умумий тушунчалар.
2. Якка тушунчалар.

Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Умумий тушунчаларга алоҳида нарса ва ҳодисалар кирмасдан, балки бир хил ном билан аталувчи нарса ва ҳодисалар киради.

Масалан: дарё, иқлим, табиат зонаси, иқтисодий район ва ҳоказо. Умумий тушунчалар мазмуни таъриф бериш ва уларга хос бўлган белгиларни аниқлаш жараёнида келиб чиқади.

Якка тушунчалар, якка объект ва ҳодиса ҳақидаги географик ном билан аталувчи тушунчадир. Масалан Олтой тоғлари, Амударё, Марказий Осиё ҳудуди, Франция республикаси ва ҳоказо.

Якка /минтақавий/ тушунчалар ўзига хос йиғма тушунчалардан иборат бўлади. Масалан: "Осиё" якка тушунчаси ўз ичига жуда кўп якка тушунчаларни олади. "Осиё тоғлари", "Осиё иқлими", "Осиё дарёлари", "Осиё кўллари" ва ҳоказо. Якка тушунчалар мазмуни уларга географик таъриф бериш орқали очилади. Географик тушунчаларни шакллантириш узоқ ва мураккаб жараён /2-тарз/. Тушунчаларни эгаллаш унинг негизида янги тушунчаларни эгаллаш учун асос бўлиб хизмат қилади ва тушунчалар ўртасида тўғри алоқадорлик урнатишни таъминлайди.

Тушунчани эгаллаш деганда унинг мазмунини ҳамда у билан боғлиқ бўлган тасаввурларни эгаллаш тушунилади.

География курсидаги ҳар бир тушунча ўқувчилар онгида турлича усуллар, йўллар билан шакллантирилади. Буни ҳар бир нарса мазмуни белгилайди.

География тушунчаларини эгаллашнинг энг асосий томони шундаки, уларга таъриф бермай туриб, уни эгаллаб бўлмайди.

ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ ВА ЙЎЛЛАРИ

	Тушунчани шакллантириш йўллари	
	Индуктив	Дедуктив
Босқичлар	I. Географик объект ва ҳодисаларни кузатиш	I. Тушунчанинг таърифини бериш
	П. Уларни таққослаш орқали тушунча белгиларини ажратиш	П. Тушунчага хос бўлган белгиларини ажратиш ва эгаллаш. Тушунча алоқадорлигини аниқлаш
	Ш. Умумлаштириш	Ш. Машқлар орқали тушунча белгиларини мустаҳкамлаш
	IУ. Тушунчага таъриф бериш бўйича бажариладиган ишлар	IУ. Янгича ўқув вазиятида тушунчани қўллаш
	У. Тушунча ҳақидаги билимни амалда қўллаш	

Бунинг учун ўқувчиларда фаол билиш фаолиятини ташкил қилиш зарур. Ўқувчилардаги бу фаолиятни табиий-иқтисодий билим манбаларига жумладан карта, статистик маълумотлар, кузатиш натижаларига таянмасдан ташкил қилиб бўлмайди.

Географик тушунчаларни эгаллашдаги иккинчи муҳим хусусият илмий тушунчаларнинг бир-бири билан боғланиб, тизим ҳосил қилганлигидир. Масалан мактаб табиий география курслари Ер табиатига, тузилиши, географик қобиқлар таркиби ва ривожланишига

оид бўлган ягона билимлар тизимига эга. Шу туфайли ҳам табиий географик тушунчалар мантиқан ва географик мазмун жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ. Бунга мисол тариқасида "табиий ҳудудий мужассама", "географик қобиқ", "табиат қисмлари" ва бошқаларни келтириш мумкин.

Географик тушунчаларни шакллантириш узоқ муддат талаб қиладиган жараён бўлиб, бир неча курс давомида ўқитилади. Масалан, экология тушунчаси шаклланиши бунга мисол бўлади. У қуйи синфлардан бошланиб, юқори синфларгача давом қилади.

Географик тушунчаларни шакллантириш жараёни бошқарилиш хусусиятига эга бўлиб, уни ўқитувчи амалга оширади.

Ўқитувчи дарслик ва дастурлар асосида тушунчаларни ажратади, уларни эгаллаш, мустаҳкамлаш ва амалда қўллаш босқичларини белгилайди ҳамда ўқувчиларнинг тушунча мазмунини қандай эгаллаш зарурлигини таъминлайди. Географик тушунчалар таълим жараёнида секин-аста ривожланади. Дарсда шу нарсага эътибор бериш керакки, умумий тушунчаларни шакллантириш якка тушунчаларга таянмасдан амалга ошмайди. Масалан, Ўзбекистон иқлими тушунчаси шу пайтда яхши шакллантирилиши мумкинки, қачонки ўқувчиларда иқлим ва иқлим ҳосил қилувчи омиллар ҳақида тушунчалар мавжуд бўлса.

Қуйида Ўрта Осиё табиати тушунчасини шакллантириш жараёнини мисол тариқасида келтирамиз. Таҳлил ва мавҳумиятдан фойдаланиб, ўқувчилар хаёлан Ўрта Осиёни қисмларга бўладилар /Ўрта Осиёнинг тоғли қисми ва Ўрта Осиёнинг текислик қисми/ ва улар элементларини /рельефи, иқлими ва б./ ажратадилар. Ўрта Осиё қишлоқларининг алоҳида хусусиятлари /рельефи, иқлими ва б./ билан танишиш ўқувчиларни Ўрта Осиёнинг табиати элементини белгилари, алоқадорлиги билиб олишга ёрдам беради. Ўрта Осиё табиатининг рельефи, иқлим, ўсимликлари ва бошқа элементларини бошқа ҳудудлар билан қиёслаш орқали уларнинг ўзига хос бўлган белгиларини ажратадилар.

Ўрта Осиё ва унинг қисмлари, табиати унсурларини индуктив йўл билан билиш орқали унинг табиатига хос булган умумий хусусиятларни ажратадилар. Кейинчалик эса дедуктив йўл билан табиат унсурлари ҳақидаги умумий тушунчаларга таяниб улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғлиқликни ажратадилар. Ўрта Осиё

табиатини бошқа худудлар табиати билан таққослаш орқали Ўрта Осиё табиий комплексси деган тўлиқ тушунчани эгаллайдилар.

Географик объектларни кўргазмали қуролларсиз ва картасиз урганиш уларга хос бўлган белгиларни ажратишни бирмунча қийинлаштиради. Карта ва кўргазмали қуроллар ўрганилаётган объектга доир муҳим белгиларни ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак.

Якка тушунчаларни шакллантириш учун ўқувчилар хаёлан шу объектни карта билан боғлай олишлари керак. Шу туфайли ҳам, карта якка тушунчаларни шакллантирувчи асосий манба ҳисобланади. Фақат карта орқалигина исталган географик объектнинг географик ўрнига хос бўлган белгиларини ажратиш ва шу территориянинг ички хусусиятларини ажратиш имкониятлари туғилади.

Таққослаш географик тушунчаларни шакллантиришда катта аҳамиятга эга. Ўқувчилар ўзларига таниш объектларни, ўрганилаётган объектлар билан таққослаш орқали уларга хос бўлган белги ва хусусиятларни билиб оладилар. Масалан,Амударё ва Сирдарёни таққослашда ҳар иккала дарёнинг шимолга оқишини, узунлиги деярли тенглигини, уларнинг баланд тоғлардан бошланишини, тўйиниши ҳам деярли бир хил эканлигини аниқлайдилар. Объектлар элементларини оддий қиёслаш орқали ўқитувчи мураккаброқ таққослашга утади. Масалан,нима учун уларнинг шимолга оқиш сабабларини, ирмоқлари камлигини, Амударё сувининг нима сабабдан Сирдарёга нисбатан лойқа эканлиги, кемалар қатновидаги фарқи каби кўплаб хусусиятларини ажратади. Тушунча қуйидаги ҳолларда ўқувчилар томонидан эгалланган ҳисобланади:

1. Ўқувчи тушунчага таъриф бера олса /агар у умумий тушунча бўлса/.

2. Тушунча мазмунига хос бўлган белгиларни ажрата олса, тушунча белгилари ўртасидаги алоқадорлик ва боғлиқликни фарқлай олса.

3. Ўрганилаётган географик объект ёки ходиса ҳақида ўқувчи образли тасаввурга эга бўлса.

4. Ўқув вазифаларини бажаришда тушунчани мустақил қўллай олса.

Тушунчанинг мувваффақиятли ўзлаштирилиши учун ўқувчилар эътиборини тушунча белгиларини таҳлил қилишга қаратиш керак.

Ишнинг бундай ташкил қилиниши ўқувчиларни объект ва ҳодиса-

лардаги энг муҳим ва иккинчи даражали белгиларни ажратишга, уларни таққослашга ва гуруҳлашга ўргатади.

Бунда экскурсиялар, жойда амалий ишлар уюштириш катта роль ўйнайди. Ўқувчиларнинг умумий тушунчаларни мустақил қўллай олиш учун репродуктив метод ва ижодий ва муаммоли топшириқларни /қисман изланувчан ва тадқиқот методлари/ бажаришга ўргатиш керак.

География таълимида билимларни амалда қўллаш ўзига хос хусусиятларга эга. Бу қуйидаги йўналишларда бўлиши мумкин:

I. Амалий топшириқларни, масалан ер ости сувларининг ҳаракатини, чуқурлигини аниқлаш, дарёнинг сув сарфи, ўртача чуқурлигини аниқлаш ва б.ни бажариш.

2. География билимлари табиат ҳодисалари ва воқеаларни тушунтиришда /йил фаслларининг алмашиниши ёки сиёсий картали ўзгаришлар/ ишлатилиши мумкин.

3. Билимларни қўллаш илгари эгаллаган билимларни ва янги билимларни эгаллаш жараёнида ҳам ишлатилиши мумкин.

Иқтисодий-географик тушунчаларни шакллантириш ҳам ўзига хос бўлиб, одатда у 3 та бўғиндан иборат.

I. Кириш, ўқувчилар бу бўғинда дастлаб мамлакат ёки ҳудуднинг бошқа мамлакатлар ва ҳудудлар ўртасида тутган ўрни, майдони ва аҳолиси, табиий бойликлари ва меҳнат манбалари билан таъминланиши, халқ хўжалигидаги ихтисосли тармоқларнинг тутган ўрнига оид маълумотлар билан танишадилар.

II. Мамлакат ёки ҳудуднинг иқтисодий-географик таърифига оид бўлган қаторлари билан алоҳида танишадилар. Шу бўғинда қисмлар ўртасидаги алоқадорликни аниқлаб, мамлакат ёки ҳудуд ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўладилар.

III. Мамлакат ёки ноҳияни бошқа ноҳия ва мамлакатларга қиёслаш орқали тушунчани амалда қўллаш.

Ҳар бир бўғин хилма-хил усуллар билан ишлашни талаб қилади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

I. Географик билим нима?

2. Назарий ва эмпирик билимларни қиёсланг?

3. Билимларни эгаллаш жараёни қандай қисмларни ўз ичига олади?

4. Географик тушунчаларнинг турларини ва уларни шакллантиришнинг энг асосий усулларини айтинг?

5. Тушунчаларни шакллантиришнинг индуктив ва дедуктив йўли нима? Мисоллар келтиринг.

6. Қандай ҳолатларда тушунча ўқувчи томонидан эгалланган ҳисобланади?

Адабиётлар:

1. Дорн В. и Ян.В. Формирование предотвалений и понятий при обучении географии. М.: Педагогика, 1970.

2. Коринская В.А. Формирование понятий при изучении курса географии материков. М.: Педагогика, 1979.

3. Шенев В.А. Приёмы учебной работы учащихся в курсах физической географии. М.: Просвещение, 1979.

4. Кабанова-Меллер Е.Н.Психология формирования знаний и навыков школьников. М.: Просвешение, 1962.

5. Скаткин М.П. Проблемы современной дидактики. М.: Просвешение., 1984.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИЛАР ДУНЁҚАРАШИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Мактаб табиий география курслари ер юзаси табиати, унинг хилма=хил булиш сабаблари, табиий муҳит ва ресурсларнинг инсон хужалик фаолиятидаги масалаларни очиб беришда катта роль ўйнайди. Мактаб табиий географиясига, ўқувчиларга ТХИни /табиий худудий мужассама/ илмий асослаб бериш вазифаси юклатилган. Шу туфайли ҳам табиий географиянинг етакчи тушунчаларини географик қобиқ, табиий мужассама, табиий бойликлар, табиий муҳит, инсон ва табиатнинг бир-бирига таъсири кабилар ташкил қилади.

Ўқувчиларда ана шу тушунчаларга нисбатан диалектик-материалистик дунёқарашни шакллантириш табиий география дарсларида алоҳида ўрин эгаллаши керак. Айниқса география қобиқ ва унинг қисмлари, инсоннинг хўжалик фаолияти билан табиат ўртасидаги алоқадорликни аниқ далил ва мисоллар ёрдамида очиб бериши лозим.

Турли территориялар мисолида аҳолининг табиатга таъсири нима учун бир-биридан фарқ қилишини ўқувчилар пухта эгаллашлари лозим. Ўқув материалининг мазмуни ўқувчиларда дунёқараш шакллантира оладиган даражада бўлиши керак.

Табиий географик объект ва ҳодисаларни мактаб шароитида ўрганиш бир-бирига боғлиқ бўлган уч йўналишда олиб борилиши мақсадга мувофиқ:

1. Географик қобиқ ва унинг қисмлари мавжудлиги.

2. Объектнинг мавжудлик шакли ва маконда жойлашиши.

3. Вақт ўтиши билан объектларнинг ўзгариши.

Юқоридаги ғояларни ажратиш шартли бўлиб, асосан "табиат ва инсон" ғоясини шакллантиришда катта аҳамиятга эга.

Диалектика қонунлари шакл ва мазмун, миқдор ва сифат, моҳият ва ҳодиса, тасодиф ва зарурат, ҳақиқат ва эҳтимоллик мактаб табиий географиясида ҳам қўлланилади. Аммо, сабаб ва оқибат, вақт ва макон, ҳаракат, алоҳидалик, умумийлик каби диалектика категориялари бирмунча кенг қўлланилади.

Дилаетика қонунлари ғояларисиз географик қобиқ ва унинг қисмларини ўқувчилар онгига етказиш мумкин эмас. Шунинг учун дастлаб ўқувчиларга географик қобиқ тушунчасининг моҳиятини очиб бериш керак, яъни географик қобиқ: Ер қобиқларининг бир-бири билан боғланган ва бир-бири билан таъсир қиладиган бир бутун тизими эканлигини, географик қобиқ таркиби бир хил эмаслиги, унинг ҳар бир қисми ўзига хос алоҳида хусусиятга эгалиги, шунинг билан бирга географик қобиқнинг умумий қонуниятлари унга таъсир қилиши, географик қобиқнинг ривожланиши, таркиб жиҳатдан мураккаблашиши, ички ва ташқи кучлар таъсирида давр ўтиши натижасида ўзгариши каби белгилар хослиги ҳақида ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантириш билан бирга уларда табиатдаги барча воқеа ва ҳодисалар бир-бирига боғлиқ эканлиги ғояларини ҳам шакллантиришга ёрдам беради.

Географик қобиқнинг сифат хусусиятлари ва унинг қисмларини ўрганиш литосфера, гидросфера, атмосферани ўрганишда янада конкретлашади. Географик қобиқ ҳақидаги ғояларни ўқувчилар онгида шакллантиришда таълим воситаларини қўлламасдан амалга ошириш қийин. Буларга табиий қўлланмалар, расмлар (тоғ жинслари қатламаларининг ётиши, литосфера қалинлиги, атмосфера қатламлари,

дунё океани туби рельефи ва бошқалар) кириши мумкин.

Географик қобиқнинг жойлашиши, катталиги ва сифати ҳақидаги маълумотларни тематик карталар (табиий геологик, тупроқ, ўсимлик, иқлим ва ҳ.к.), картиналар, фотосуратлар ва бошқалардан олса бўлади.

Маҳаллий табиатни бевосита кузатишнинг ҳам ўқувчиларда зарур тасаввурларни ҳосил қилишда аҳамияти катта. Географик қобиқни ташкил этган қисмларни ўрганишда ўқувчиларнинг бошқа фанлардан, масалан химия ва биология фанлари курсларида олган билимлари, хусусан фотосинтез, ўсимлик ва хайвонларнинг микроорганизмлар таъсирида сув, аммиак ва ҳоказо моддаларга парчаланиб кетиши каби ма алаларни билишлари ҳам муҳимдир.

Географик қобиқнинг бир бутунлиги ғояси Ернинг ягона табиий мужассама эканлиги ўқувчиларга аниқ мисоллар ёрдамида етказилиши лозим.

Маълум ҳудудларни ўрганиш жараёнида ўқувчилар географик қобиқ компонентлари турли-туман эканлигига ишонч ҳосил қиладилар. Табиий географияни ўрганиш якунида ўқувчилар табиий комплекс мазмуни ва моҳияти билан танишадилар, натижада ўқувчилар ТҲМ географик қобиқнинг бир қисми эканлигини англайдилар. Бунда сув, ҳаво, тоғ жинслари микроорганизмлар таъсирида ТҲМ қисмлари: рельеф, ҳаво массалари, сув, тупроқ қатлами, ўсимликлар, ҳайвонлардан ташкил топади. Ҳар бир ТҲМ катталигидан қатъи назар умумий география қонуниятларига бўйсунади. Шу билан бир пайтда улар алоҳидаликка ҳам эга. ТҲМ мустақил бўлиш билан бирга, айни вақтда географик қобиқнинг бир қисми бўлиб, унга таъсир ҳам қилади. Мактаб табиий географиясида турлича катталикдаги ТҲМлар ўрганилади. Булар маҳаллий дарё қайири, сув айирғичидан бошлаб, то материкларнинг йирик қисмларигача бўлиши мумкин.

Ўзбекистон табиий географиясида эса табиий ҳудудлар ва уларнинг айрим бўлаклари бунга мисол бўлиши мумкин.

Ўқувчилар хар бир ҳудудга хос булган белгиларни, шу белгиларни ҳосил бўлиш сабабларини билиб олишлари керак. Юқоридагиларни ўрганиш жараёнида географик қобиқнинг жуда кўп ТҲМларга бўлиниб кетишини билиб оладилар. Мактаблар тажрибаси шуни кўрсатяптики ўқувчилар мужассама, қисм тушунчаларини яхши ўзлаштиришлари мумкин, аммо уларни вужудга келтирган сабаб-оқибатларни эгаллашда

қийинчиликлари аниқланди. Шу туфайли ҳар бир ўқувчи ўқитиш жараёнида бунга эътибор бериши керак. Масалан,ТҲМ компонентлари ўртасидаги алоқадорликни ўрганишда ўқувчилар диққатига қуйидаги боғлиқликни кўрсатиш яхши натижа бериши мумкин.

И қ л и м

Хусусиятлари	Сабаби
Иқлим минтақалари, иқлим типи (июль,январь,йиллик амплитуда , ёғин миқдори ва режими), шамоллар йўналиши.	Географик кенглик, рельеф (тоғ тизмаси, йўналиши ва баландлиги ва ҳ.к.) денгиз ва океанлар, денгиз оқимлари ва ҳоказо.

ТҲМ компонентлари ўртасидаги алоқадорликни ўрганишда табиий географик профиллар билан ишлаш, табиат ҳодисаларини динамик намойиш қилувчи ҳаракатланувчи моделлар, кинолавҳалар намойиш қилиш катта аҳамиятга эга.

Таълим жараёни ташкил қилишда курслар ўртасидаги алоқадорликка ҳам эътибор бериш зарур.

Масалан,табиий географиянинг бошланғич курсидаги асосий ғоя литосфера, гидросфера, атмосфера, биосфера ўртасида мавжуд объектив алоқадорликни ва уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини ўқувчи англаб олиши лозим.

Ўқувчилар материклар ва океанлар географиясида эса географик қобиқнинг ривожланувчи тизим эканлиги, унинг зонал ва азонал табиий мужассамалардан ташкил топиши, ҳар бир ТТК бутуннинг бир қисми эканлиги ва улар ўз хусусиятларига эга бўлиши ғоясини эгаллайдилар.

Ўзбекистон табиий географиясида унинг ҳудуди географик қобиқнинг бир қисми эканлиги ғоясини эгаллайдилар. Табиат таркибий қисмларининг ўзаро алоқадорлиги туфайли зонал ва азонал ТҲМлар вужудга келишини ўқувчилар ўзи яшаб турган ўлкалар мисолида тушуниб оладилар.

Ўқувчилар ер тарихини ўрганиш жараёнида табиат қисмлари ва мужассамалари миқдор ва сифат жиҳатдан ўзгаришини аниқ мисоллар асосида билиб оладилар.

Мактаб географиясининг муҳим методологик масалаларидан бири инсоннинг хўжалик фаолияти билан табиат ўртасидаги алоқадорликни очиб беришдан иборат. Мактаб географияси мазмунида қуйидаги энг муҳим: географик қобиқ-бу кишилик жамияти яшовчи муҳит, ғояси ётади. Инсоннинг яшаш шароити ва аҳолисининг хўжалик фаолиятини яхшилаш учун ана шу муҳит бойликларидан унумли фойдаланишда унга атрофлича ёндашиш лозимлигини ўқувчилар эгаллаши керак.

Инсон ва табиат ғояси инсон хўжалик фаолиятида табиатнинг аҳамияти баҳолаш нуқтаи назаридан келиб чиқиши лозим. Бунда ўқувчилар инсон табиатга аралашмасдан ҳеч иложи йўқ деган хулосага келишлари керак, чунки табиат инсонга яшаш учун зарур бўлган барча нарсаларни: озиқ-овқат, қурилиш материаллари, саноат хом ашёсини, энергия ва ҳоказоларни беради.

Бундай ёндашиш табиий географиянинг бошланғич табиий география курсидан бошланади. Айниқса, ўқувчилар яшаб турган жойлари мисолида ТҲМ қисмларига инсон қай даражада таъсир қилишини аниқ мисоллар асосида кўрадилар.

Ўзбекистон табиий географияси курсида эса Республика ҳудудидаги ҳар бир ТҲМ мисолида инсоннинг табиий шароит ва бойликларга хўжалик жиҳатдан баҳо бериши билан танишадилар.

Ўқувчилар одатда табиат қисмларининг (рельеф, ички сувлар, тупроқ ва ҳ.к.) инсон хўжалик фаолияти учун аҳамиятини, ҳамда табиатни қўриқлаш борасидаги тадбирларни тўғри айтадилар. Аммо ўқувчилар табиат мужассамаси қисмлари ўртасидаги ниҳоятда мустаҳкам алоқадорлик мавжудлигини жуда заиф биладилар. Айниқса бу билимларни етарлича эгалламасдан, табиий қисмларга таъсир ўтказиш ёмон оқибатларга олиб келишини тасаввур қила олмайдилар. Табиий мужассаманинг битта қисмига ўйламасдан таъсир қилиш, унинг бошқа қисмларига ҳам салбий таъсир ўтказиш мумкинлигини етарлича англаб етмайдилар. Буни Орол фожеаси мисолида ўқувчилар онгига етказиш жуда фойдалидир. Амударё сувидан тежаб тергаб фойдаланмаслик, пахта яккаҳокимлиги, Амударё қуйи минтақасида тупроқ таркибини бузди, кўплаб гербицидларнинг қўлланилиши эса сувнинг заҳарланишига, ҳайвонларнинг қирилишига олиб келди ва ҳоказо.

Тўғри, бунга қисман мактаб географияси ва география ўқитувчилари ҳам айбдор. Чунки мактабни битириб чиқаётган ёшлар табиат билан инсон ўртасидаги мураккаб боғлиқлик, алоқадорлик ҳақида етарлича билим ололмаяптилар.

Ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантириш тинимсиз меҳнат ва мунтазамлик асосида иш олиб боришни талаб қилади. География таълимини шундай ташкил қилиш кераки, табиат ва хўжаликда содир бўладиган воқеа ва ҳодисалар боғлиқликда, алоқадорликда, доимий ўзгаришда ва ривожланишда эканлигини ҳар бир ўқувчи мустаҳкам эгаллашига эътибор бериш керак.

Географик қобиқда бўлиб турадиган ҳодисаларни ўқувчилар мустақил баҳолай олишига эришмоғимиз лозим. Демак, мактаб географиясида ўқувчилар дунёқарашини шакллантирувчи ғоялар қуйидагилардир;

I. Дунёнинг моддийлиги

2. Диалектик муносабатлар /қарама-қаршилик, миқдор ва сифат ва ҳ.к./

3. Ҳозирги замон хўжалиги ва табиатининг бир бутунликда ривожланиши.

4. Табиий шароит ва ресурслардан оқилона фойдаланиш.

5. Халқ турмуши ва моддий фаровонлигини ошириш.

6. Ишлаб чиқарувчи кучларни оқилона жойлаштириш.

7. Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш.

8. Халқаро иқтисодий уйғунлашув.

9. Ўзбекистон дунёдаги барча мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар ўрнатиши.

10. Хўжаликни жойлаштиришда табиатнинг аҳамияти ва унинг вақт ўтиши билан ўзгариши.

II. Географик муҳит хўжаликни ривожлантириш ва жойлаштиришда етакчи эмаслиги.

I2. Табиат ва хўжалик алоқадорлигида ижтимоий иқтисодий тузум.

I3. Ўқувчиларга география дарсларида меҳнат тарбияси ва меҳнатга муҳаббат ҳисларини шакллантириш.

I4. Она-Ватанга, табиатга муҳаббат.

Кўринадики, мактаб географияси мазмунида фалсафий, иқтисодий, экологик, сиёсий ва соф географик мазмундаги ғоялар бор. Уларни дарсларда бир-биридан ажратиш самарали натижалар бер-

маслигини тажрибалар кўп марта исботланган.

Илмий=техника тараққиётининг ривожланиши, табиат билан жамият ўртасидаги мураккаб алоқадорлик келгусида география таълими жараёнида янги ғояларни юзага келтириши ҳам мумкин.

Ўз=ўзини текшириш учун саволлар.

1. Ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришда география фанининг аҳамиятини ёритинг.

2. VI синф табиий география курсида асосий дунёқараш ғоялари нималардан иборат?

3. Иқтисодий география курсларида асосий дунёқараш ғоялари нималардан иборат?

4. Табиий ва иқтисодий география курсларининг дунёқараш ғояларини таққосланг. Уларнинг ўхшаш ва фарқларини айтинг.

5. Географик билимларни яхши эгалламаслик қандай оқибатларга олиб келиши мумкин? Мисоллар келтиринг.

6. Табиат ва инсон ўртасидаги алоқадорлик ҳамда дунёқарашни шакллантириш ғояси ўртасида қандай боғлиқлик бор? Фикрингизни исботланг.

7. Ўқувчилар дунёқарашини шакллантиришда фанлараро алоқаларнинг аҳамиятини ёритинг.

Адабиётлар:

1. Герасимова Т.П., Ковалевская М.К. Формирование мировоззрения учащихся средней школы в процессе обучения географии М., Педагогика, 1982.

2. Родзевич Н.Н., Пашканг К.В. Охрана и преобразование природы.М., Просвещение, 1979.

3. Методика обучения географии в средней школе. Под.ред. Л.М.Пачешниковой М., Просвещение, 1983 г.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА АМАЛИЙ КЎНИКМА ВА МАЛАКАЛАР ШАКЛЛАНТИРИШ

Билим эгаллаш кўникма ва малакани шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ. Ўқув ишлари услубиятини билиш, кўникмаларни шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

География бўйича илғор ўқитувчилар ва услубиятчилар ўқувчилар амалий тайёргарлигига катта эътибор берадилар.

Мактаб географиясида шакллантириладиган кўникмалар мазмун жиҳатдан эмас, балки бажариш мураккаблиги бўйича ҳам фарқ қилади.

География таълими методикаси, шакллантириладиган кўникма ва малакаларнинг таълим -тарбиявий аҳамиятини тўлалигича очиб берган ва уларни ўқувчиларга етказиш усулини ҳам ишлаб чиққан. Типик география таълимига хос бўлган амалий кўникма ва малакаларга қуйидагилар киради: жой мўлжалини олиш, жой планини тушириш, топографик план ва турли мазмундаги географик карталарни ўқиш.

Табиатда ва ишлаб чиқаришда кузатиш, кузатиш материалларини ёзиб бориш ва қайта ишлаш, статистик-иқтисодий материаллар билан ишлаш ва ҳоказо.

Кўникмаларни шакллантириш бир неча босқичдан иборат

Босқичлар		
I	II	III
Кўникма аҳамиятини тушунтириш; Кўникма қўлланиладиган билим манбалари билан танишиш	кўникма таркиби билан танишиш кўникмани бажариш, намойиш қилиш Кўникмани мустаҳкамлаш учун машқлар	Янги ўқув вазиятида кўникмани қўллаш учун ижодий топшириқлар

Ҳар бир географик кўникмани эгаллаш мураккаб ҳаракат тизимларини талаб қилади. Одатда кўникма ва малакалар бир

найтнинг ўзида шакллантирилади, чунки амалий топшириқларни бажаришда уларнинг айримлари онгли равишда, баъзилари бевосита аммо онг назорати остида бажарилади. Масалан, топографик планни уқиш кўникмаси ўз ичига йўналишларни аниқлаш, масштаб ёрдамида пландаги масофаларни ўлчаш, топографик белгиларни ўқиш, жойдаги объектлар ўртасидаги алоқадорликни ўрнатиш кабиларни олади. Юқоридагилардан топографик белгиларни ишлатишни билишгина малака даражасини кўрсатади.

Об=ҳавони кузатиш кўникмаси дейилганда термометр, барометр, флюгер билан ишлаш, кўз билан булутлар шакли ва турларини, об=ҳавонинг бошқа аломатларини аниқлаш тушунилади. Шулар ичида фақат ҳаво ҳароратини аниқлаш ва барометр билан ишлаш малака даражасини кўрсатади.

Географик кўникма ва малакалар кўп ҳолларда билим сифатини белгилайди. Тажриба шуни кўрсатяптики, қаерда укувчиларда карта билан ишлаш кўникмаси шакллантирилоа, уларнинг жавоблари ҳам карта билан боғланган бўлади. Карта билан ишлаш кўникмасини эгаллай олмаган ўқувчилардаги билим қуруқ, ўқитувчи баёни ёки китобдан ўқиганларнинг такроридан иборат бўлиб қолади.

Географик карталарни ўқий олишга ўргатилган ўқувчилардаги ҳаракат яққол кўзга ташланиб туради. Масалан, Тошкент Давлат дорилфунуни география факультетига кирувчи абитуриентларнинг кириш имтиҳонларидаги жавобларини география бўйича олимпиадаларда иштирок қилган ўқувчиларни кузатиш шуни кўрсатадики, улар картадан билим манбаи сифатида фойдаланадилар, уларнинг берган жавоблари тўлиқ бўлиб, бирон территориянинг табиий шароити ва хўжалиги карта асосида атрофлича очиб берилади. Бошқаларига бу хос эмас.

Кўникма ва малакалар ўқувчиларни келгусида амалий ҳаётга тайёрлашда, ишлаб чиқаришдан, табиатдан, турли хил илмий-оммабоп адабиётлардан, карталардан билимларни мустақил эгаллашда муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчилар томонидан мазкур кўникмаларнинг эгалланиши бошқа, янги кўникмаларни эгаллашини енгиллаштиради, масалан, жойда уфқ томонларини аниқлаш кўникмаси, картада мулжал олиш кўникмасини эгаллашга ёрдам беради.

Ўқувчиларнинг кўникма ва малакаларга бўлиши улар дунё-

қарашини шакллантиришга ҳам ижобий таъсир қилади. Улар кўникма ва малакаларни қўллаш орқали географик қонуниятларнинг объективлигига ишонч ҳосил қиладилар.

География таълими усулиятида географик кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёни тўла ишлаб чиқилмаган. Масалан, ўқувчиларнинг қайси ҳаракатлари кўникма даражасига, қайсиларини малака даражасига кўтариш мумкин? Ўқитувчи ўқувчиларга нисбатан қандай якка тартибда ёндашиши кераклиги масалалари география таълимида атрофлича ўрганилмаган. Энг муҳими ўқитувчи кўникма ҳосил қилишдаги ҳаракат усулларини кўрсатибгина қолмасдан, балки ўқувчилар учун /кўникма эгаллаш учун/ зарур топшириқларни ҳам уюштириши керак.

Машқлар жараёнида оддий кўникмалар секин-аста малакага айланади. Амалий кўникма ва малакалар шакллантиришнинг усулий шарт-шароитлари ўзига хос хусусиятларга эга. Баъзи кўникма ва малакалар оз вақт ва кўп куч талаб қилса /гербарийлар йиғиш, компасдан, нивелирдан фойдаланиш ва ҳоказо/, баъзилари жуда мураккаб ҳаракат усулларини ва вақт кўп талаб қилади. Масалан, географик картани ўқиш кўникмасини ҳосил қилиш. Картани ўқиш кўникмаси қуйидаги мураккаб жараёнларни ўз ичига олади: мўлжаллаш, масофаларни градуслар ва километрлар ҳисобида аниқлаш, пунктлар, ҳудудлар ўртасида фазовий боғлиқликни қиёслаш, географик координаталарни аниқлаш, картада кўрсатилган объектлар ва ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибатлар алоқадорлигини ўрнатиш, алоҳида объектлар /дарё, кўл, сув омбори, ботқоқликларни/ таърифлаш, кўрсатилган ҳудуднинг, мамлакат, туман, шаҳарнинг табиий-географик ва иқтисодий-географик таърифини ёзиш ва ҳоказолар. Географик картани ўқиш кўникмаси секин-аста ривожлантирилади, барча синфларда давом қилади /бошланғич синфда ҳам/. Ўқувчилар карта билан ишлаш жараёнида турли мазмундаги /умумгеографик, иқлим, тупроқ, иқтисодий/ карталарнинг шартли белгилари билан ҳам танишадилар ва кўникмалар ҳосил қиладилар.

Кўникма ва малакалар шаклланиши кўпгина сабабларга, ўқув жиҳозлари ва воситалари, ўқувчиларнинг шахсий хусусиятларига боғлиқ. Лекин ўқитувчи асосий сабаб ҳисобланади.

Ўқитувчи раҳбарлигининг мазмуни шундан иборатки, кўникма эгаллаш жараёнида у ўқувчилар ҳаракатини таҳлил қилади. Ушбу

куникма ва малакани эгаллаш учун қандай назарий билимлар зарурлигини аниқлайди.

Куникмани шакллантиришдаги муҳим омиллардан яна бири назарий материални амалда қўллаш вақти ва ўрни эгаллайди. Масалан, маҳаллий канал, дарё режими(суим теалиги, эни,чуқурлиги/ни ўлчаш.Узбекистон ички сувлари мавзусини ўргангунга қадар амалга оширилиши керак. Аммо атмосфера босимини барометр ёрдамида ўлчаш кўникмасини, мавзуни ўргангунга қадар сингдириш, вақтни бекор кетказиш ҳисобланади. Чунки ўқувчилар буни механик тарзда ўзлаштириб,унинг моҳиятига тушунмасликлари ҳам мумкин.

Куникма ва малакаларни шакллантиришда бошқа фан ўқитувчилари билан ҳамкорлиги ҳам яхши натижалар беради.

Ҳар бир курс дарсларини режалаштиришда,шакллантирилиши лозим бўлган кўникма ва малакалар уз аксини топиши, кўникма ва малакалар мақсади аниқ белгиланиши лозим. Шакллантириладиган куникмаларни режалаштиришда унинг қаерда утказилишини аниқ белгилаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Дарсда шакллантирилаётган ҳар бир кўникманинг амалий аҳамияти,унинг халқ хўжалигидаги роли аниқ очиб берилиши лозим, шундагина укувчиларда уларни эгаллашга бўлган ҳавас, қизиқиш ошади.

Амалий мазмундаги кўникмалар шакллантирилиши олдидан ўқувчиларга у ёки бу асбоб билан ишлаш йуллари тушунтирилиши керак ва уларни таърифлаш режаси берилиши лозим.

Кейинги пайтларда кўникма ва малакалар шакллантиришда ҳар бир объект ва ходисаларни ўрганиш режаси ишлаб чиқилган. Масалан, дарёни таърифлаш, иқлимни таърифлаш, габиат зонаси ва ТТКни таърифлаш, бирон мамлакат ёки худудни таърифлаш ва ходисалар бунга мисол бўлади.

Режанинг ҳар бир банди мазмун жиҳатдан бойитилиши керак. Ўқитувчи бу режалардан қай усулда фойдаланишни ўқувчиларга доимо ўргатиб бориши керак.

Ўқувчиларда кўникма ва малакалар ҳосил қилишда машқлар тизими катта аҳамият касб этади. Машқлар ёрдамида кўникма ҳосил қилишда укитувчи уларни бажариш йўлларини курсатади, кейин ўқувчилар уларни мустақил равишда, ёки ўқитувчи раҳбарлигида бажарадилар. Масалан,масштаб бўйича дарсда бир неча машқларни

бажариш мумкин. Бунга турли масштаб ёрдамида ҳар хил узунликдаги масофаларни ўлчаш, мактабдан клубгача, почтагача, уйгача бўлган масофаларни аниқлаш мисол бўла олади. Куникма ва малакалар шакллантирилиши мазмунига кўра узоқ ва қисқа вақт талаб қилишини юқорида курган эдик. Географик нуқталарни аниқлашни ўрганиш узоқ вақт талаб қиладиган жараён бўлиб, у секин-аста ўргатилиб, мураккаблашиб боради. Географик нуқталарни аниқлашда бир неча осондан қийинга борувчи машқларни укувчилар диққатига ҳавола қилиш керак.

Бунда дастлаб ўқувчиларни параллеллар ва меридианларни топишга кейинчалик ва узунликни аниқлашга ва уни картадан кўрсата олишга, ундан кейин эса координаталарни топишга ўргатилади.

Энг дастлабки машқлар аввал глобусда, кейин ярим шарлар картасида бажарилиши керак. Ўқувчилар картада кўрсатган объектларнинг бир-бирига нисбатан неча градус шимолда ёки жанубда жойлашганлигини машқлар асосида бажарадилар. Географик координаталар буйича машқларни мунтазам бажариш куникмаси секин-аста малакага айланиши мумкин. Юқори синфларга кутарилган сари кўникма ва малакалар шакллантириш борасидаги машқлар тизими ҳам такомиллашиб боради. Бунда албатта қуйи синфларда эгалланган кўникма ва малакаларга таянилади.

Юқори синфларда иқтисодий-географик карталарни ўқиш кўникмасини шакллантириш бирмунча қийин кечади. Иқтисодий карталарни укиш усуллари табиий-географик карталарга бирмунча ўхшаб кетади. Бу ерда ҳам режа асосида таъриф бериш етакчи ролни ўйнайди. Масалан, Саноат тармоқларига тавсиф бериш режаси, туманлар, шаҳарлар, давлатларга таъриф бериш режалари бунга мисол бўла олади.

Иқтисодий-географик карталарни укиш кўникмасини шакллантиришда укувчилар иқтисодий-географик урин тушунчасини қийинлик билан эгаллайдилар. Бу борада бир неча машқларни мунтазам равишда бажариш картани ўқишни осонлаштиради. Жамиятнинг сиёсий тузуми, табиий шароит, мамлакат ёки ноҳия экономикасини белгилашда катта роль ўйнайди. Шу туфайли ҳам иқтисодий географиядан назарий тайёргарликсиз ўқувчилар у ёки бу объектнинг иқтисодий-географик тавсифини тузишда қийналадилар. Саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт тармоқлари жойлашишини

тушунтира олмайдилар. Иқтисодий карталарни ўргатиш кўникмаси турли усуллар орқали шакллантирилиши мумкин. Масалан, карта орқали шаҳарларга иқтисодий-географик таъриф берилганда ўқувчилар унинг хомашё ва тайёр маҳсулотлар олиндаги ва чиқаришдаги алоқалари, келажакдаги ривожланишига оид маълумотларга олдиндан эга бўлиши керак.

Ўқувчиларнинг картани билишлари албатта баҳоланиши керак. Аммо кўпчилик география ўқитувчилари бу ишга маъсулятсизлик билан қарайдилар. Карта асосида ўқувчиларнинг кўникма ва малакаларни шакллантириш учун бу ишни мунтазам равишда бажариш лозим. Бунинг учун синф журналида муддати кўрсатилмасдан махсус графа очиб, унга картани билиш бўйича кўникма баҳолари қўйиб борилса, янада самарали бўлади.

Картани ўқиш борасидаги кўникма ва малакаларни ўқувчиларда тўғри шакллантирилиши мактабни тугатгандан кейин ҳам уларнинг табиий, иқтисодий ва сиёсий карталардан қийналмай мўлжал ола билишини таъминлайди.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Географик кўникмани шакллантириш босқичларини айтинг.
2. Географик кўникма ва малакалар шакллантиришнинг билимлар сифати билан қандай алоқадорлиги мавжуд? Жавобингизни исботланг.
3. Кўникмани малакага айлантириш жараёнини тасвирланг. Аниқ мисоллар келтиринг.
4. Ўқувчиларда географик картани ўқиш кўникмасини шакллантириш қандай жараёнларни ўз ичига олади?
5. Амалий мазмундаги кўникмалар деганда нимани тушунасиз?
6. Табиий ва иқтисодий география фанларига хос бўлган энг оддий кўникмаларга мисоллар келтиринг.
7. Иқтисодий-географик карталарни ўқиш кўникмасини шакллантириш қандай босқичларни ўз ичига олади?

Адабиётлар:

1. Шенев В.А. Приемы учебной работы учащихся в курсах физической географии.М., Просвещение, 1979.

2. Кабанова-Меллер Е.Н. Учебные навыки и умственное развитие учащихся. – География в школе, 1971 № 3.

3. Контролные задания и упражнения по географии /под. ред. Л.М.Панчишниковой/М., Просвещение 1982.

4. Л.Н. Картель. Табиий географиядан дидактик материаллар. Тошкент., Ўқитувчи 1991.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ УСУЛЛАРИ ТАСНИФИ

Таълим жараёнида ўқувчилар муайян билимлар, кўникма ва малакаларни эгаллайдилар.

Ўқув материали мазмуни таълимнинг турли воситалари ёрдамида ва турли усуллар билан ўзлаштирилади. Шу сабабли ҳар доим ўқитувчи олдида муваффақиятлироқ ва самаралироқ ўқитиш ва ўқишга ёрдам берадиган йўлларни танлаш муаммоси туради. Ўқув материалини ўрганишнинг турли шаклларини қидириш, дарснинг мақсадлари, вазифаларини англаб олишдан бошланади.

Метод сўзи-грекча методос сўзидан олинган бўлиб айнан тадқиқот, деган маънони англатади. Дидактика фани метод терминига таъриф бериш буйича аниқ бир қоидани ҳам яратганича йуқ. Бу масала борасида турли таъриф ва қоидалар мавжуд. Дидактика фанида таълим методи деганда ўқитувчи ва ўқувчининг таълим жараёнидаги биргаликдаги фаолияти тушунилади. Бунда улар қўйилган мақсад учун биргаликда ҳаракат қиладилар. Метод ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти турларини, таълим қандай кетишлигини, ўқитувчи материални қай даражада тушунтириши, ўқувчи уни қандай ўзлаштириши кераклиги билан белгиланади. Методнинг алоҳида деталлари-усул дейилади. Масалан, янги билимни ўзлаштиришда дарслик билан ишлаш бунга мисол бўлиши мумкин. Услуб ва усул ўртасида доимий алоқа мавжуд.

География асосларини пухта ўзлаштириш, ўқувчининг билим олиш қобилиятларини ривожлантириш ва уларни ҳаётга тайёрлаш маълум даражада таълим усулларига боғлиқ.

Таълим методлари – ўқитувчи томонидан ўқувчилар фаолиятини белгилайдиган иш усуллари булиб, ўқув материалини назарий ва амалий ўзлаштириш шаклидир.

Таълим усуллари ўқувчиларга билим бериш, кўникма ва малакаларни эгаллаш билангина чекланиб қолмайди. Таълим усуллари дейилганда, ўқувчиларнинг ижодий фаолиятларини шакллантирадиган, билимларни мустақил ўзлаштиришга ўргатадиган, уларда илмий билимига асосланган тўғри дунёқараш ва эътиқодни тарбиялайдиган усуллар тушунилади.

Таълим усуллари учун 2 та асосий нарса хос:

1. Усуллар ўқитувчи фаолияти йўл-йўриқлари бўлиб, ўқувчилар фаолиятини белгилашга ёрдам беради.

2. Таълим усуллари фақат билим, кўникма, малакаларни шакллантириш билангина чекланмасдан балки ўқувчиларда ижодий фаолият, билимларни мустақил эгаллаш қобилиятини тарбиялашга ҳам ёрдам беради.

Таълим усуллари ўқитишнинг умумий ва аниқ мақсадларига ҳамда мактаб таълимнинг мазмунига ҳам боғлиқ. Таълим усуллари кўп ҳолларда ўқувчиларнинг руҳияти ёш хусусиятларини эътиборга олишни талаб қилади. Уни танлаш мактабнинг моддий-техника таъминотига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ. Чунки ўқитувчи таълим усулини танлар экан, мактабда мавжуд бўлган техника воситаларини ва улардан фойдаланиш имкониятларини ҳисобга олади. Ўқитиш усуллари педагогикада мактаб жойлашган шароитга, ҳамда ўқитувчилар тажрибасида таркиб топган аңъаналарга ҳам боғлиқ. Масалан, ўқитувчи ўз ишига алоҳида тус бағишлайдиган муайян усуллардан фойдаланишни афзал кўради. Илмий-техника жараёни шароитида аңъанавий усулларни такомиллаштиришга ва янги методларни излаб топишга тобора жиддий талаблар қўйилмоқда. Таълим усуллари муаммоси энг асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. У қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

Биринчи талаб-усулнинг тарбиявийлиги. Бунда ҳар қандай усул ўқувчиларнинг умумий ривожланишига, билимга қизиқишларини, эътиқод, ҳис-туйғу қарашларга таъсир кўрсатади.

Таълимнинг тарбиявий вазисини амалга ошириш усулнинг танланишига боғлиқ. Иккинчи талаб - усулнинг илмийлиги. Дарс бериш ва таълимнинг ҳар қандай усули ўқув жараёнининг қонуниятлари билан белгиланади.

Усул илмий жиҳатдан қанчалик асосланган бўлса, шунчалик равшан ва аниқ бўлади. Энг муҳими шундаки, бирор усул ёрдамида қандай умумий ва аниқ вазифаларни ҳал этиш мумкинлигини,

у қандай мазмунга мос келишини, фаолиятининг қандай турлари-ни талаб қилишини ва уларни қандай ташкил этиш лозимлигини кўра билиш керак. Усулнинг илмийлиги географик воқеа ва ҳоди-саларни, қонуниятларни тўғри англанишини таъминлайди ва ўкув-чиларни тўғри илмий тасаввурга олиб боради.

Учинчи талаб - усулнинг оммабоплиги. Бунда ўкувчилар ри-вожланишининг педагогик-руҳий имкониятлари эътиборга олинади.

Агар усул ўкувчиларда мавҳум тафаккурни ҳам эътиборга олиб танланса, ўкувчи мураккаброқ материални ҳам эгалла олади ва жадал ривожланади. Демак, усул танланаётганда ўкув-чи нимани тушуниши кераклиги ҳақида эмас, балки у нимани тушу-на олиши ҳақида ҳам ўйлаш керак.

Тўртинчи талаб - таълим усулининг самарадорлиги, унинг ўкув материалини мустаҳкам эгаллашга қаратилганлигидир.

Бешинчи талаб - ўз иш фаолиятида илғор тажрибаларни қўл-лаш ва уни мунтазам ўрганиш.

Назария ва амалиётда таълим усуллари билан боғлиқ янгилик-ларни доимо ўрганиб бориш лозим.

География ўқитиш усуллари ҳақида сўз борар экан "услуб" "усул", деган сўзлар ёнма-ён учрайди. Услуб, усул бир-биридан баъзан фарқ қилмайди, бир хил маънода юритиб келинади. Маса-лан, карталарни солиштириш -таққослаш услуб деб юритилади. Бу нотўғри, чунки карталарни солиштириш услуб эмас, у солиштириш усулидир, холос. Ўзбек тилидаги мавжуд қўлланмаларда таққос-лаш ҳам, солиштириш ҳам бирдек-таққослаш деб ишлатилади. Бу чалкашликдир. Таққослаш - ўрганилаётган географик объектни илгари ўрганилган объект билан таққослаш туфайли ўзига хос хусусият-ларни очиб беради. Масалан, Жанубий Америка чўлини Осиё чўли билан, Сирдарёни Енисей билан таққослаб, уларнинг ўзига хос хусусиятлари очиб берилади.

Таққослаш оғзаки баён услубининг бир усулидир.

Солиштириш - карталарни солиштириш ва таҳлил қилиш билан бир географик объектга хос бўлган объект ва ҳодисаларнинг сабабларини аниқлашдан иборат. Масалан, турли мазмундаги кар-талар солиштирилиб, таҳлил этилади.

Солиштириш - картографик қўлланмалар билан ишлаш услуби-нинг бир усулидир. Услуб - усуллар йиғиндисидан иборат. Усул эса услубнинг таркибий қисмидир.

Географияга хос бўлган карта билан ишлаш услуби бир неча усулларни ўз ичига олади. Масалан:

а/ карта бўйлаб саёҳат; б/ контур картага географик объектларни тушириш; в/ карталарни солиштириш ва ҳоказо.

Баъзи усулларни бир неча услуб таркибига ҳам киритиш мумкин.

Демак, услуб усулга, усул эса ўз навбатида услубга айланиши мумкин.

М.К.Ковалевская: таълим воситаларини /дарслик, карта билан ишлаш/, билимнинг оғзаки баён шакллари /ҳикоя, суҳбат, тушунтириш, маъруза/ни, билиш усуллари /таққослаш, карталарларни қиёслаш, умумий хулосалар чиқариш/ни ва ўқувчиларнинг ўқув фаолияти турлари ва формалари /назарий билимларни эгаллаш, амалий иш усуллари, мустақил иш усуллари/ни услубий усуллар деб ҳисоблаган.

Усуллар турлича бўлиши мумкин.

Айрим ҳолларда бир усул бир неча хил услуб таркибида иштирок этишимумкин. Масалан, таққослаш усули оғзаки баён, суҳбат, карта билан ишлаш услубларида иштирок этиши мумкин. Демак,услуб билан усул ўртасида узвий боғланиш бор.

Таълим усулларининг таснифи шу тарзда келиб чиқадики, бу нарса ўқитувчига ўқувчиларнинг ўқув материалини эгаллаш шаклларидаги ўхшаш ва тафовут қиладиган жиҳатларни чуқурроқ англаб олишда ҳамда ўз ўқитувчилик фаолиятини муваффақиятлироқ ташкил этишда ёрдам беради.

Таълим усуллари муайян белгиларига кўра гуруҳларга ажратилади.

Ҳозирги кунда таълим назарияси ва география таълимида қуйидаги тасниф кенг тарқалган:

I. Билим олишнинг асосий манбаларига кўра:

1/ оғзаки-баён /ҳикоя, тушунтириш, маъруза/.
2/ Суҳбат.
3/ Картографик қўлланмалар билан ишлаш
4/ Кўрсатмали қўлланмалар билан ишлаш
5/ Кузатиш ва тажрибалар
6/ Рақамли материаллар билан ишлаш
7/ Дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлаш

8/ Амалий усуллар

П. Дидактик мақсадларга кўра:

1/ Янги материални ўрганиш
2/ Билимларни мустаҳкамлаш
3/ Билим, кўникма, малакаларни текшириш усуллари

Ш. Хулоса чиқариш фаолиятига кўра:

1/ Аналитик
2/ Синтотик
3/ Индуктив
4. Дедуктив

IУ. Фикрлаш фаолияти ва билим олиш фаоллиги хусусияти бўйича /И.Я.Лернер ва М.Н.Скаткин бўйича/:

1. Изоҳли-кўргазмали усул
2. Репродуктив ёки олинган билимларни қайта тиклаш усули
3. Муаммоли баён
4. Қисман изланувчан усул
5. Тадқиқот усули

Дидактик С.Г.Шаповаленко усуллари таснифи асосида география таълими усулларини 3 та гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Оғзаки усуллар
2. Кўргазмали усуллар
3. Амалий усуллар.

Юқоридаги барча усулларни шартли равишда икки: "Янги билим олиш усуллари", ва "Олинган билимларни қайта тиклаш усулларига" ажратиш ҳам мумкин.

Ҳар бир таълим усули бир-бири билан боғлиқ бўлган таълимий ва тарбиявий томонлар билан бирлашиб туради.

Кўпчилик педагоглар таълимида фаол ва суст . . усулларни ҳам ажратадилар. Бу унчалик тўғри йўл эмас. Чунки, барча усуллар ҳам ўз ўрнида тўғри қўлланилса, ўқувчилар фаолиятини фаоллаштириши мумкин. Усул танлашда кўпгина томонларни эътиборга олиш зарур. Ўқувчиларнинг билиш фаолияти кўпгина омилларга: хусусан ўқув материалининг мураккаблиги, назарий билим-

лар ҳажми, синфнинг даражаси, ўқувчиларнинг мустақил ишларни қай даражада бажара олиш қобилияти ва ҳоказоларга боғлиқ. Айрим усуллар ўқувчиларда эсда сақлаб қолишни, айримлари фикрлашни, баъзилари ҳис-ҳаяжонни ривожлантиради.

Ҳар бир усул ижобий ва салбий томонларга эга. Масалан, ҳикоя ва маъруза усулларини қўллаш шу пайтда яхши натижа берадики, қачонки ўқувчиларда билим олишга иштиёқ кучли бўлса.

Савол-жавоб усули билан дарс ўтиш ўқувчилардан кўп вақт ва маҳорат талаб қилиши билан бирга ўқувчида ҳам зарур билимлар бўлишини тақозо этади. Ёки муаммоли ҳамда тадқиқот усулларини қўллаш уни уюштириш учун кўп вақт ва ўқитувчилардан кучли билим талаб этади. Бирор усулни танлаган пайтда албатта ўқувчиларнинг билиш фаолияти, ақлий даражаси, таълим воситалари билан таъминланганлик даражаси эътиборга олиниши керак.

Таълим усуллари самарадорлигини ошириш ҳозирги шароитда долзарб вазифалардан биридир. Бир ёки бир неча усулни афзал билиш қийин. Бунга ҳар томонлама ёндашиш зарур. Таълимдаги муваффақиятни таълим усуллари тизими таъминлайди.

Усуллардан ҳар бирининг афзалликлари намоён бўладиган ўзига хос шароитларни билиш керак. Ана шундай ҳар томонлама ёндашишни ишлаб чиқиш энг истиқболли ёндашишдир.

Таълим усулларида ўқитувчининг қиёфаси, унинг дунёқараши, руҳий-педагогик, услубий ва махсус илмий тайёргарлиги намоён бўлади. Худди ана шу омиллар таълим методлари самарадорлигини белгилайди. Муайян усул яхши тайёргарлиги бўлган ўқитувчида шу усулнинг ўзи салбий жиҳатларини намоён қилади. Шу сабабли таълим усуллари самарадорлигини ошириш учун ўқитувчининг тайёргарлик даражаси муҳим аҳамиятга эга.

Усулларни нотўғри танлаш ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларни суст эгаллашига сабаб бўлади.

География таълимида карталарни, расмларни танлашда изчилликнинг бўлмаслиги ҳам билимларнинг суст ўзлаштирилишига сабаб бўлади. Масалан, VII синфда "Африка табиат зоналари" мавзусида ўқувчилар "Экваториал ўрмон", "Саванна", "Саҳро" каби тушунчаларни эгаллашлари керак. Бунда дастлаб ўқитувчи

ўкувчиларда юқоридаги табиат мужассамаларининг тасвирини /кў риниши/ ўкувчилар кўз олдида гавдалантириши, кейин эса уни картадаги ўрни билан боғлаб уларда табиий-ҳудудий мужассамалар турли=туманлиги ҳақида ўкувчилар зарур билимга эга бўладилар.

Қуйида географик билиш мактабларига кўра ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти асосида энг кўп қўлланиладиган география таълими усулларини кўриб чиқамиз.

География таълими усуллари

Умумий	Хусусий
Оғзаки – баён	Тушунтириш, хикоя, ўқитувчининг ўқиб бериши, таққослаш, савол-жавоб, суҳбат, маъруза.
Картографик қўлланмалар билан ишлаш	Режа, топографик карта, умумгеографик карта, мавзули карта, контур карта, карта-схема, глобус билан ишлаш. Географик номларни ўрганиш, карта бўйлаб саёҳат, карта кўчириш, картограммалар тузиш ва х.к.
Дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлаш	Изоҳли ўқиш, мавзу режаси тузиш, дарслик матнини мустақил ўқиш, дарсликдаги машқ ва топшириқларни бажариш, дарсликдаги карта-схема, схема, расмлар билан ишлаш. Вақтли матбуот янгиликларини ўқиш, хрестоматия маълумотларидан ўқиб бериш, бадиий адабиётдан мавзуга оид парча ўқиш ва х.к.
Кўргазмали қўлланмалар билан ишлаш	Расмлар билан ишлаш, техника воситалари билан ишлаш /диафильм, кинофильм, диапроекторлар/, ҳажмли қўлланмалар билан ишлаш /глобус, модель, теллурий, макет, гербарий ва ҳоказо/, график тасвирлар, схема, диаграмма, профиль, турли чизмалар билан ишлаш, жадвал билан ишлаш, турли ҳисоб-китоблар қилиш ва х.к.

I	2
Кузатиш	Объект ва ҳодисани бевосита кузатиш расмлар, диапозитивлар, кинофильмларни кузатиш, географик, астрономик, гидрологик, геморфологик, фенологик кузатишлар. Экскурсиялар ва тажрибалар.
Бирламчи манбалар билан ишлаш	Давлат ҳужжатлари, географик матнлар, газета, журналлар, бадиий адабиётлар билан ишлаш.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. Усул билан билим ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?

2. Дидактика усуллари таснифи билан география таълим усуллари ўртасида қандай ўхшашликлар бор? Фикримизни исботланг.

3. Таълим усуллари қандай педагогик, дидактик талабларга жавоб бериши керак?

4. Лернор И., Скаткин М.лар яратган усуллар таснифининг қайси хусусиятлари сизга ёқади? Фикрингизни исботланг.

5. География таълими усуллари таснифини схематик тарзда акс эттиринг.

6. Географияда билиш манбаларига кўра таълим усулларини тасвирланг?

Адабиётлар:

1. Ю.К.Бабанский. Ҳозирги замон умумий таълим мактабида ўқитиш методлари. Тошкент: "Ўқитувчи", 1990.

2. О.А.Муминов. Географиядан замонавий дарсга қўйиладиган талаблар. Тошкент, "Ўқитувчи", 1990.

3. Методика обучения географии в средней школе.М., Просвещение, 1985.

4. Герасимова Т.П. Методы и формы организации обучения географии.М., Просвещение,1964.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИНИНГ ОҒЗАКИ УСУЛЛАРИ.

Ўқитиш усуллари таснифига асос қилиб олинган билим манбалари ичида ўқитувчининг жонли сўзи - нутқи асосий аҳамиятга эга бўлади. Жонли нутқ ўқувчи онгига тез етиб боради, уни маълум хулосаларга олиб келади. Ўқитувчининг жонли нутқи пухта билим ва малака манбаи бўлишибилан бирга, жуда катта тарбияловчи кучга ҳам эга. Ўқитувчи нутқидаги мантиқ, интонация урғунинг кучи, далилларнинг жонли ва ишонарли бўлиши ўқувчиларнинг онгига, хис-туйғуларига кучли таъсир кўрсатади, уларни фикрлашга ўргатади, маълум хулосаларга олиб келади. Жонли нукт ўқувчиларнинг билим олишдаги бошқа манбалар, кўр

[illegible] қуроллар ва матнлар мазмунини тушуниш, улар усида мус-

тақил ишлаш ва фикр юритишга ҳам йўл очиб беради, ўқитувчи

дарс жараёнида, ўқув материалини оғзаки баён қилиб бериш билан чегараланиб қолмасдан, ҳар хил кўрсатмали қуроллар /расмлар, иллюстрациялар, макетлар, техника воситалари/дан ҳам фойдаланади.

Ўқитувчининг оғзаки баёнини кенг маънода тушунмоқ керак. Жонли нутқ, деганда таълимнинг оғзаки усулинигина эмас, балки ўқитувчининг бутун дарс давомида жаранглаб турадиган сўзини, ўқувчилар билан ўтказиладиган савол-жавобни, якунловчи сўзини, уйда бажариш учун берилган топшириқлар мазмунини ва уларни бажариш йўлларини изоҳлашга доир сўзини, семинарларни уюштиришдаги кириш сўзини, ўқувчиларга бериладиган турли йўл-йўриқларни, изоҳли баҳолаш ва бошқаларни тушуниш керак.

Ўқитувчининг жонли сўзи ўқувчиларнинг ўқиб ўрганиш ва билиш фаолиятини бошқаришни, унга раҳбарлик қилишнинг услубий йўллари ва воситаларини ҳам мужассамлаштиради. Жонли нутқнинг бу имкониятларидан оқилона фойдаланиш ўқувчилар билимининг пухта ва мустаҳкам бўлишини таъминлайди, география ўқитишнинг таълимий вазифаларини муваффақиятли амалга оширишга ёрдам беради.

Ўқитувчининг оғзаки нутқи қуйидаги педагогик талаблар:

1/ илмий ва ғоявий жиҳатдан тўғри бўлиши, танланган материал илмий жиҳатдан асосланган бўлишига; 2/ билимларнинг мунтазам, мантиқан тўғри бўлишини таъминлашга; 3/ ўқувчилар учун тушунарли, билимларни пухта ўзлаштирилишини таъминлашга; 4/ нутқ образли қизиқарли бўлишига, ўқувчиларни ҳаяжонлантиришга; 5/ баён қилинаётган материални ўқувчилар ёзиб олишига эътибор бериш керак.

Ўқувчилар ўқитувчи баёнини ўзлаштиришда баъзан қийналадилар. Улар матнларни хоҳлаган вақтларида қайта-қайта ўқиб чиқишлари мумкин, аммо ўқитувчининг баёнини қайта эшита олмайдилар. Шунга кўра ўқувчиларнинг ўрганиши устидан ўқитувчининг контроли ва раҳбарлик қилиши, айниқса, катта аҳамият касб қилади.

Оғзаки баён бошқа усуллар билан биргаликда қўшиб олиб борилиши керак. Акс ҳолда айниқса кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларида унинг кўп қўлланилиши салбий натижалар беради. Тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, VI–VII синфларда ҳикоя ёки тушунтириш 5–10 минутдан ошмаслиги керак.

юқори синфларда унга ажратиладиган вақт бирмунча оширилиши мумкин.

Ўқувчиларнинг ўқитувчи баёнини эътибор ва қизиқиш билан ўрганишини қуйидаги йўллар билан ташкил этиш мумкин:

I/ Ўқитувчи дарснинг вазифалари, мақсади ва баённинг асосий ўринларини қисқача сўзлаб беради.

2/ Ўқитувчи ўрганилаётган мавзунинг муҳим ёки қийинлигини айтиб, уни пухта тушуниб, билиб олиш учун нима қилиш к...лигини, айтайлик, баённинг қайси қисмларига эътибор б... кераклигини, қўшимча қандай материаллар /вақтли матбуот, илмий-оммабоп географик адабиётлар/ни ўқиб чиқиш зарурлиги ва бошқаларни уқтириб ўтади.

3/Ўқитувчи баёни албатта география картаси билан, статистик материаллар, графиклар, диаграммалар, контур карта, натурал қўлланмалар, дарслик билан боғланган бўлиши керак. Айниқса география ўқитишда оғзаки нутқни карта билан боғлаш ниҳоятда салмоқли ўринни эгаллайди. Ўқитувчининг оғзаки нутқ усулуби, ўқувчилар баёнини пухта ўрганиши ва уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиришда муҳим ўрин тутади. Ўқитувчи баёнидаги интонация ва урғунинг кучи, пауза, географик жумлаларнинг ихчам ва мантиқан тўғри ифода қилиниши, нутқнинг равон, соф, образли ва таъсирчан бўлиши, табиат, халқларга оид ҳикматли сўзлар ҳамда афоризмлардан ўринли фойдаланиш айниқса муҳимдир. Демак , география ўқитувчиси дидактик ва педагогик талаблар асосида, ҳамда география фанининг мазмуни ва вазифаларига мос равишда материални аниқ ва кўргазмали қилиб сўзлаб, тушунтириб бера олиши керак. Ҳар бир ўқитувчи бу санъатни эгаллаши зарур. Оғзаки баён усулини пухта эгаллаш учун нутқни ўстириш устида, аниқ, равон, таъсирли ва образли сўзлаш устида тинмай ишлаш, машқ қилиш керак. Оғзаки баён усули ўз ичига ҳикоя, тушунтириш, маъруза, суҳбат, ўқитувчининг ўқиб бериши, китоб билан ишлаш, статистик материаллар билан ишлаш кабиларни олади. Услубий адабиётларда оғзаки-баён усулларининг афзал ва заиф томонлари етарлича очиб берилмаган. География услубияти олдида турган муҳим вазифалардан бири оғзаки-баён пайтида ўқувчиларнинг билиш фаолиятига раҳбарлик қилиш, бу усулни бошқа усуллар билан биргаликда фойдаланиш м...оларини ечиш кўндаланг

бўлиб турмоди. Айниқса, оғзаки баён пайтида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш ва бошқариш география таълими услубиятидаги муҳим муаммолардан ҳисобланади.

Ҳикоя - ўқув материалини баён қилиш шакли бўлиб, асосан тасвирлаш характерига эга. Географик объект ва ҳодисаларни, табиат ва жамиятдаги, халқлар ҳаётидаги ҳодисалар, воқеаларнинг нутқда ифодаланишидир. Ҳикояда илмий кашфиётлар тарихи, географлар саёҳати ва экспедициялари, шаҳарлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳаёти, вулқонлар отилиши, зилзилалар тасвирланади.

Ўқитувчи бирон нарсани тасвирлаш орқали унга хос бўлган белгиларни ажратади ва шу билан уларда тушунча ва тасаввурлар ҳосил қилади. Ҳикоя ўқувчиларда материални ўзлаштиришни енгиллаштиради.

Ҳикоянинг таълим-тарбиявий аҳамияти фактларни тўғри танланишига боғлиқ. Баъзан ўқитувчи асосий билимларни ўзлаштиришни қийинлаштирадиган бир қатор қўшимча, иккинчи даражали маълумотларни баён қилади. Айрим ҳолларда ўқувчи экскурсияда олган таассуротларини айтаётганда асосий нарсани ажрата олмасдан, кўрган нарсаларнинг ҳаммаси ҳақида гапираверади. Маълумотлар, фактлар, воқеалар, мисоллар битта умумий мавзу, ягона вазифага бирлаштирилиб, шу вазифа изчил ва мунтазам тарзда очиб берилса, ҳикоя ижобий натижа беради ва осон ўзлаштиришга ёрдам беради.

Ҳикоя мазмуни ўқувчининг шахсий тажрибаси билан, маҳаллий табиат билан боғланиши уни мароқли қилади, кечинма ва ҳис-туйғуларни вужудга келтиради. Ўқитувчи конкрет вазиятни ва ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини эътиборга олиб, бевосита дарс мазмунига мос келадиган ҳикояларни танлаши керак. Энг муҳими ҳикоя аниқ тузилишига эга бўлиши, яъни унинг бошланиши, воқеаларнинг ривожланиши, кульминацион нуқтаси, хотима қисми бўлиши керак.

Агар ўқитувчи ҳикоя услубини олдиндан танламаса, ҳикоя қизиқарсиз чиқади. Мактаб географиясида ҳикоянинг қуйидаги икки тури кенг қўлланилади:

I. Ўрганилаётган курсда фактик билимлар тизимини баён қилишдан иборат бўлган ҳикоялар. Буларга саёҳатчилар материклар ва океанлар ҳақида, Ўзбекистон географиясида кишиларнинг хўжали-

ги, турмуши, маданияти ҳақидаги ҳикоялар киради.

2/ Тасвирий ҳикоялар ёки картина-ҳикоялар. Бу турдаги ҳикоянинг асосий мақсади географик объект ва ходисалар ҳақида ўқувчиларда аниқ тассаввурлар ҳосил қилишдан иборат.

Биринчи турдаги ҳикоялар материални ўрганишда асосий усул сифатида қўлланилса, иллюстратив ҳикоялар бошқа усулларни тўлдирувчи қўшимча материал сифатида ишлатилади.

Кўпчилик ҳолларда ҳар икки типдаги ҳикоялар битта ҳикояни баён қилишда ҳам қўлланилиши мумкин.

Тасвирли ҳикоя мазмунини бадиий ва илмий-оммабоп адабиётлар, ўқитувчининг саёҳат ва кинофильмлардан олган шахсий кечинмалари ташкил қилади. Тасвирли ҳикоя географик талабларга жавоб бериш билан бирга объект ва ходисалар дарс мазмуни билан уйғунлашган ҳам бўлиши лозим. География таълимида карта, расмлар асосидаги ҳикоялар ҳам кенг қўлланилади.

Ҳикояда объектнинг умумий белгиларидан асосий белгилар ажратиб кўрсатилиши яхши натижалар беради. Масалан, ўқитувчи Узоқ Шарқ табиий районидаги жанубий ўрмонларни ҳикоя қилмоқчи дейлик. Ўқувчиларда бу ўрмонлар ҳақида яхши тасаввур ҳосил қилиш учун бу ўрмонларнинг асосий ўсимлик турларини ва уларнинг жойлашиши ҳақида гапириш керак. Ўқитувчи бу ўрмонларга хос бўлган умумий белгиларни ажратади /қалинлик, кўп яруслик, кейин шу ўрмонларгагина хос булган ўсимликларни таърифлайди. Масалан, Минжурия ёнғоғини тасвирлаб унинг барглари катталигини, барглари асосан шохлари учида бўлишлигини, меваси қалин этли қобиқ билан ўралишини ҳикоя қилади.

Ҳикоядан дарснинг турли босқичларида фойдаланилади. Ҳикоя қўшимча билимларни хабар қилиш воситаси ҳам бўлиши мумкин. Баъзан ҳикоя дарсда мустақил ўрин ҳам эгаллаши мумкин, унинг турли босқичларида тушунтириш жараёнига ҳам киритилиши мумкин: дарснинг бошида янги материални ўзлаштиришга тайёрлайди, охирида ўрганилган материални умумлаштиради ва дарсга хотима ясайди.

Ҳикояга юқори синфларда 20-25 минут, қуйи синфларда 5 минутдан I5 минутгача вақт ажратиш мумкин.

Тушунтириш - назарий ўқув материалини эгаллаш шакли бўлиб, ўқувчиларга географик жараён ва қонуниятларни кенгроқ очиб бе

риш лозим бўлганда қўлланилади. Тушунтиришда мулоҳаза қилиш шакллари таҳлил ва синтез, кузатиш ва хулосаларни таҳлил қилиш, индукция /аниқ маълумотлар асосида хулоса чиқариш/ дедукция /илгари ўрганилган умумий ҳодисалар асосида маълум қоида, таърифни шакллантириш/ кенг қўлланилади.

Ернинг шакли, катталиги, географик кенглик ва узоқлик, ернинг суткалик ва йиллик ҳаракати, градус тўри, тоғларнинг пайдо бўлиши, бриз, пассат, муссон, циклон, антициклон, фронтлар, геологик ҳодисалар, иқтисодий қонуниятлар, ишлаб чиқаришни жойлаштириш шаклларини ўрганишда тушунтириш усулидан кенг фойдаланилади.

Қуйида Материклар ва океанлар географиясида Шарқий Осиё мавзусини ўтишда муссон ва муссон типидаги иқлимни қуйидагича тушунтириш мумкин. Маълумки, Шарқий Осиё энг катта океан билан туташ жойда жойлашган, шу туфайли Шарқий Осиё иқлими бевосита қуруқлик ва сув устида турлича ҳарорат, босим вужудга келиши билан белгиланади. Буни тахтада қуйидаги таянч-схема асосида тушунтириш мумкин.

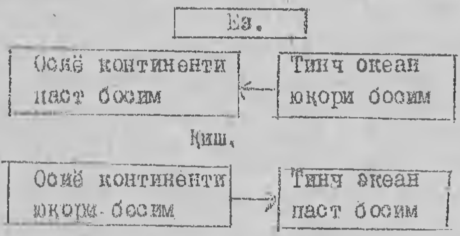

Ўқитувчи тахтадаги расм асосида ўқувчилар диққатига қуйидаги саволларни ҳавола қилади;

1. Ёзда қуруқлик ва океан устида ҳаво ҳарорати қандай тақсимланади? Қишдачи?

2. Ёзда қуруқлик ва океан устида ҳаво босими қандай тақсимланади? Қишдачи?

3. Агар бизга ҳаво босими тақсимланиши маълум бўлса, шамол йўналишини аниқласак бўладими?

Юқоридаги саволлар асосида муссоннинг мавсумий ҳаракатда эканлиги ўқувчиларга тушунтирилади. Тажрибали ўқитувчилар тушунтириш моментларини олдиндан белгилайдилар.

Бу моментларнинг хар бири пухта тайёргарликни талаб қилади. Назарий ва амалий материални пухта, изчил баён қилиш, пухта ўйланган тушунтиришлар ва қўшимчалар, тушунтиришни илмий билимларни эгаллашнинг таъсирчан усулига айлантиради. Мамлакатлар, иқтисодий зоналар, иқтисодий худудлар иқтисодий тушунтирилаётганда ўқитувчи аввало далилларга асосланган маълумотларни йиғади. Масалан, бирон мамлакат саноати тушунтирилганда аввало унга доир бўлган саволлар аниқланади /саноат тизими, асосий тармоқлари, саноат марказлари, хом ашё билан таъминланиши/ кейин дарсда айтиш лозим бўлган маълумотларни йиғади ва шу мамлакат саноатининг ўсиши, қийинчиликлари, муаммолари ҳақидаги маълумотларни тўплайди. Тушунтириш бандлардан иборат бўлиши керак. Масалан, Ўзбекистон географиясида Ўзбекистон саноатини қуйидаги режа асосида ёритиш мумкин:

1. Ўзбекистон саноатининг Япония, Украина, Белоруссия, саноатларига нисбатан қолоқлиги сабаблари.

2. Ўзбекистон саноатининг ҳозирги даврдаги ривожланиш вазифалари.

3. Асосий саноат тармоқларининг ривожланиши.

4. Саноатнинг жойлашиши ва асосий саноат районлари.

Ўқитувчи хар бир саволга жавобларни фактларга таянган ҳолда бериши керак. Қуйи синфларда тушунтиришда суҳбат ва ҳикоя элементлари ҳам қисман иштирок қилади. Юқори синфларга ўтиш билан тушунтиришда ҳикоя элементлари деярли учрамайди.

Тушунтириш жараёнида ўқувчилар томонидан жавоб реакцияси бўлишини кўзда тутиш керак. Ўқитувчи қисқача муаммоли саволлар бериши, кейин жойларни қандай тушунганликларини сўраши, ақлий ёки амалий ишларни бажаришга ундаши мумкин ва ҳоказо. Икки томонлама алоқа тушунтиришни такомиллаштиришда ёрдам беради.

Суҳбат-таълим усули сифатида ўқув материалини эгаллашнинг савол-жавоб шаклидир. Бунда асосий ўринни ўқитувчи саволи ва ўқувчи жавоби эгаллайди. Баъзи ҳолларда /жуда сийрак/ ўқувчи саволи ва ўқитувчи жавоби ҳам учрайди. Суҳбат жараёнида ўқувчилар тушунмаганларини ўқитувчидан сўрашлари мумкин.

Бу усулнинг бош талаби – мукаммал ўйланган саволлар ва ўқувчилар қайтариши мумкин бўлган жавобларнинг пухта тизимидир.

Савол аниқ бўлиши, яъни ўқувчилар суҳбат нима устида бораётганини ҳамиша тушунишлари керак. Ўқитувчи суҳбат пайтида ўқувчилар фикрини ўрганиладиган географик объект ва ҳодисаларнинг асосий белгилари йўналтиради ва уларнинг билиш фаолиятларини бошқариб боради.

Мавзу эълон қилинадиган саволлар ўртага ташланади, суҳбат мантиқий қисмларга бўлинади, ўқитувчи ўқувчилар жавобини тинглайди, уларнинг жавобидаги хатоларни тузатади ва тўлдиради. Шундан сўнг ўқувчиларни якун ясашга ундайди. Ўқувчиларни саволларни тўғри беришга ўргатиш керак. Саволларни тўғри тузиш ва беришнинг ўзи санъат эканлигини доимо уқтириш лозим. Савол берилаётганда ўқувчилар қайтарадиган жавоблар турлича бўлишини назарда тутиш керак. Буни билган ўқитувчи олдиндан бир қатор ёрдамчи, тузатувчи саволларни тайёрлаб қўяди. Суҳбат ҳамиша саволлар тизимидир. Унда ҳамма нарса ўзаро боғлиқ ва асосий ғояга бўйсундирилгандир. Савол шакл жиҳатидан аниқ ва равшан бўлиши керак. Тушуниш қийин бўлган атамаларни, мураккаб ибораларни киритиш, саволларни такрорлайвериш ярамайди. Суҳбат жараёнида турли хил кўрсатмали қуроллардан фойдаланилади, бу ўқувчилар фаоллигини оширишга ёрдам беради. Суҳбатни уюштириш анча мураккаб вазифа бўлиб, ўқитувчидан педагогик маҳорат талаб қилади.

Суҳбат усулининг яна энг муҳим афзаллиги шундаки, бу усулда янги материални ўрганиш билан бир вақтда ўқувчилар билимини аниқлаш мумкин бўлади. Суҳбат ўқувчиларни турли билим манбалари карта, глобус, гербарийлар, коллекциялар билан ишлашга ўргатади. Суҳбат усулини мураккаб мавзуларни ўрганишда қўллаш қийин, чунки ўқувчиларда бу борада таянч билим кам. Энг муҳими суҳбатнинг яхши чиқиши учун ўқувчиларда таянч билимлар бўлиши керак.

Суҳбатни уюштиришда ўқитувчи ва ўқувчининг ўрнига ҳамда қўйиладиган саволлар мантиқига кўра суҳбат усули икки турга бўлинади:

I. Савол-жавоб суҳбати. Бунда ўқитувчи саволлар қўяди, ўқувчилар эса унга қисқа жавоб қайтарадилар. Савол-жавоб орқали далил ва географик объектларнинг жойлашиши ҳақидаги билим-

лар аниқланади. Бу усулда ўқувчиларнинг илгари олган билимлари такрорланади. Масалан, Европа билан Осиё, Евросиё билан Африка ўртасидаги чегаралар қаерлардан ўтади?

2. Кенг кўламдаги эвристик суҳбат. Бу усулда ўқитувчи ўқувчиларнинг билиш фаолияти устидан назорат қилади. Улар диққати географик ва объект ҳодисаларнинг энг муҳим белгиларини англашга ва мустақил хулосалар чиқаришга қаратилади. Саволлар шундай қўйилиши кераккки, берилган жавоб асосий фикрни ис[illegible] ва шу фикрни давом эттириши керак. Савол-жавобнинг ке[illegible]ама уюштирилиши ўқувчиларда фаол фикрлаш фаолиятини ривожлантиради. Қуйида Ўзбекистон иқлими мавзусида иқлим картаси асосида қуйидагича бир-бирини тўлдирувчи саволларни бериш ва унга жавоб талаб қилиниши мумкин:

1. Ўзбекистоннинг шимолий ва жанубий қисмида ёзда ҳаво ҳарорати қандай?

2. Бу жойларда қиш ҳароратлари қандай?

3. Ўзбекистон шимолий ва жанубий қисмларида ҳаво ҳароратининг йиллик амплитудаси қандай?

4. Йиллик амплитуданинг бундай фарқланишига сабаб нима?

5. Ўзбекистон шимоли ва жанубида ёғинларнинг тақсимланиши қандай?

6. Ёғинларнинг бундай фарқланишига сабаб нима?

7. Совуқ кунлар Ўзбекистон шимоли ва жанубида қанча вақт давом қилади.

Кенг кўламдаги бундай суҳбат асосан янги билимларни ўрганишда ва якуний такрорлашда қўлланилади.

Суҳбатда бир неча типдаги саволлар қўлланилади:

а/ Ўқувчилардаги мавжуд билимларни аниқлаш саволлари;

б/ Карта, кўргазмали қуроллар, статистик материаллар асосида янги билимларни эгаллашда қўлланиладиган саволлар;

в/ Таққослаш орқали географик воқеа ва ҳодисаларнинг сабаб-оқибатларини билишга қаратилган саволлар ва ҳоказо.

География таълимида карта асосида уюштириладиган суҳбат кенг қўлланилади.

Суҳбат усулини дидактик мақсадига кўра 3 хилга бўлиш мумкин:

1. Тушунтириш ёки кириш суҳб[illegible]. Янги материални ўрганишда қўлланилади ва ўқувчилардаги ма[illegible] билимларга таянган ҳолда

уюштирилади. Ўкувчилар объект ва ходисалар ўртасидаги алокаларни мустақил аниклашдан иборат бўлган вазифаларни бажаради. Ўкувчиларга карта ва бошка кўрсатмали воситалар асосида саволлар берилади. Савол воситасида янги материал эски материаллар билан боглана й. Масалан, Африка иклимини ўтишда ўкувчилар УI синфда эгаллаган иклим тушунчаси эсга солиниб, иклимга таъсир килувчи омиллар аникланади.

2. Назорат сухбати - ўкувчилар экскурсия ва кезишлардан /поход/ кейин географик материални ёки синфда сўзлаб берилганларни канчалик тўгри ўзлаштирганликларини хамда билим, кўникма ва малакаларни кандай эгаллаганликларини аниклашда қўлланилади.

3. Якунловчи ёки умумлаштирувчи сухбат. Бу турдаги сухбатни уюштиришдан асосий максад ўкувчиларни хулосалар чикаришга ўргатишдан иборат. Бунда ўкувчиларнинг географик тасаввуроти ва билимлари тартибга солинади. Якунловчи сухбат йирик мавзулар, кисмлар, бўлимлар ўтиб бўлингандан кейин қўлланилади.

География таълимининг дастлабки боскичларида сухбат оддий, хам содда ва киска жавоб талаб килувчи саволлардан иборат бўлади. Ўкувчиларнинг фикрлаши кобилияти ривожланиши ва мустакиллиги ошиши билан сухбат усули сифатида такомиллашади.

География ўкитишда сухбатнинг яхши чикиши учун куйидагиларга эътибор бериш керак:

I. Савол шакл жихатидан аниқ ва равшан бўлиши керак. У бутун синфга тушунарли бўлиши учун жумлалар аниқ тузилиши лозим. Қийин атамалар, мураккаб ибораларни киритиш ярамайди. Берилган савол муайян жавоб талаб килиши керак. Масалан, Ўрмонда ўсимликлардан нималарни кўрдингиз деб эмас, балки сиз ўрмонда кандай дарахт турларини учратдингиз, деб қўйилиши максадга мувофиқ.

2. Ўкувчилар жавоблари хам фикр жихатдан равшан бўлиши керак. Жавоб муайян режа асосида бўлиши лозим. Энг мухими, кандай воситалардан фойдаланиб, нимани исботлаётганлиги ёки тушунтираётганлигини англаш зарур.

3. Қўшалоқ савол беришдан сакланиш керак. Масалан, Сиз текисликда окадиган кандай дарёларни биласиз ва улар кай жихатдан тоғ дарёларидан фарк килади? Бундай саволлар ўкувчи диккатини бўлади. Саволлар киска бўлса, шунда қўшалоқ савол бериш мумкин. Масалан, Совет кишиларидан кимлар ва кандай ки-

либ шимолий кутбга бориб етди?

4. Саволларга кераксиз, ортикча сўз ва жумлалар киритмаслик лозим. Масалан: „Энди кўрайликчи, ким жавоб берар экан", "дамак", "яъни" сўзларини керагидан ортикча ишлатмаслик зарур

5. Жавоби англашилиб турадиган саволлар бермаслик керак.

Масалан: Кузатувчи юқорига кўтарилган сари уфқ чизиғи кенгаядими? Бу саволни кузатувчи юқорига кўтарилганда уфқ қай ҳолда ўзгаради? шаклида хавола қилган ва тузган маъкул.

6. Ғоят мураккаб ва ғоят узун жавоб қайтаришни талаб қиладиган оғир саволлар тузмасликка ҳаракат қилиш керак.

7. Ҳа ёки йўқ деб жавоб қайтариш талаб қилинадиган савол бўлмаслиги керак. Масалан: Амударё Оролга қуйиладими? Волга Каспийга қуйиладими? ва хоказо.

Саволлар ўқувчидан ўйлаб кўриш, муҳокама қилишни талаб этадиган қилиб тузилиши керак. Саволларни тузиш учун кўп вакт кетишлиги бу усулнинг камчилиги хисобланади. Суҳбат усули асосида ўрганиладиган мавзунинг бир неча қисмга бўлиб ўрганилиши оқибатида ўкувчиларнинг хотирасида унинг бир бутунлиги йўқолиши мумкин. Бироқ бу камчиликни якунловчи суҳбатда бартараф қилиш мумкин.

Билимларни эгаллаш шакли сифатида суҳбат ўқув жараёнида турли ўринни эгаллаши мумкин: дарс бошида тайёргарлик ва янги материални ўзлаштириш, уйга берилган вазифани текшириш, эътиборни тўплаш воситаси бўлиши, тушунтириш жараёнида янги материални ўрганилган билимлар билан боғлаш учун, дарс якунида ўрганиладиган қоидалар ва таърифларни мўст ҳкамлаш усули сифатида, якун сифатида фойдаланиш мумкин. Суҳбат бошқа усуллар билан боғланган бўлиб, уларнинг тизимига киритилиб туради. Материални эгаллашнинг ҳар қандай шаклларида қисқача суҳбатлардан фойдаланилади.

Маъруза ўқувчилардан ўқитувчининг бир оз узун нутқ эшитишни талаб қилади. Шу туфайли ундан юқори синфларда фойдаланилади. Маъруза деганда олий билим юртидаги толибларга 80 минутлиги билан, мактаб ўқувчиларига 30-40 минут вақтда ўқиладиганини фарқ қилиш керак.

Олий мактаб маърузаси конкрет материал устида атрофлича назарий муҳокама юритиш, уни илмий асосда чуқур таҳлил қилиш

ва умумлаштиришдан иборат. Маъруза материаллар таҳлили ва умумлаштиришлар суҳбат шаклида эмас, монолог шаклида бўлади.

Таҳлил қилиш, умумлаштириш, тартибга солиш ва муҳокама юритиш усуллари маъруза усулининг энг муҳим томонларини ташкил этади. Олий мактаб маърузаси ўзининг ана шу хусусиятлари билан ажралади.

Мактаб маърузаси - фақат ажратилган вақтнинг кўп ёки озлиги билан эмас, балки ўзининг мазмуни, ўқитиш ва ўрганишнинг услуб ва усуллари жиҳатидан ҳам олий мактаблардаги маърузалардан фарқ қилади. Унинг аҳамияти шундаки, ўқувчиларни тинглашга, асосий масалаларни ажрата билишга ва кўчирма олишга ҳам ўргатади.

Маъруза учун назарий билимлар кўпроқ мужассамланган мавзу танлаш керак. Бундан ташқари танланган материал ўзида қизиқарли фактларни мужассамлантирган бўлиши керак.

Ўқитувчи маъруза мавзуси билан бирга уни баён қилиш режасини ҳам эълон қилади. Режа тахтага ёзиб қўйилса, яна ҳам яхши. Ҳар бир бандга алоҳида тўхташ керак. Мактаб маърузасида суҳбат усулининг кўринишлари ҳам қўлланилади.

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш, уларнинг диққатини маърузанинг муҳим томонларига жалб қилиш мақсадида саволлар бериб борилади. Мактаб маърузаси баён қилинган материал юзасидан якуний суҳбат билан тугайди. Мактаб маърузаси ўқувчилар ёзиб улгуриши учун секин ўқилади. Маърузадаги рақамли материаллар, айрим тушунчалар, атамалар тахтага ёзиб борилиши янада яхши. Ўқувчиларни маъруза режасини мустақил тузишга ўргатиш керак. Ўқувчилар тузган режалар баҳолаб борилса, самарали натижалар бериши мумкин. Маърузани икки усулда ташкил қилиш мумкин: ўқитувчи маърузаси ва олим ёки мутахассис маърузаси. Тажрибалар шуни кўрсатяптики, мутахассис ёки олим ўқиган маъруза ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади. Маъруза жараёнида техника воситалари, турли кўргазмали қуроллардан ҳам фойдаланиш керак. Иқтисодий география курсларида иқтисодий зоналар, жаҳон иқтисодий ва ижтимоий географиясида ривожланган капиталистик мамлакатлар, Осиёдаги ривожланаётган мамлакатлар, Африка мамлакатлари, Жаҳон иқтисодий муносабатлари каби жуда кўп мавзуларда маъруза усулини

қўллаш мумкин. Маърузани синов-саволлар тизими билан қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқ. Маърузада ўқувчиларнинг мустақил ишларига ҳам эътибор бериш лозим.

Мактаб маърузаси қуйидаги дидактик талабларга жавоб бериши керак:

I. Маъруза илмий жиҳатдан мукаммал бўлиши лозим.

2. Маъруза дарслик мазмунига қараганда кенг, уни кўп жиҳатдан ойдинлаштирадиган бўлиши керак. Маъруза мазмуни дарслик мазмунидан қисқа ёки айнан шу мазмундан иборат бўлиб қолса, уни ўқувчилар деярли тингламай қўйишлари мумкин.

3. Маъруза мазмунан кўргазмали бўлиши керак.

4. Маъруза ўқувчиларни фикрлашга, воқеа ва ходисаларни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ўргатиши керак.

5. Маърузанинг ўқувчиларга етиб бориши учун, ўқитувчи ўзининг нутқи устида кўп ишлаши лозим.

6. Саволлар маъруза якунида берилиши мақсадга мувофиқ.

География дарсларида ўқитувчининг ўқиб бериши.

Мавзуни оғзаки баён қилиш ва суҳбат жараёнида ўқитувчи томонидан ўқиб бериш ҳам кенг қўлланилади.

Одатда география хрестоматиясидаги мақолалар, дарсликлар нинг баъзи жойлари, дарс мавзусига оид рўзноме ва журналлардан олинган парчалар ўқилади. Ўқиб беришдан асосий мақсад қуйидагича:

I ўқитиш усулини тез-тез ўзгартириб туриш;

2/ дарсни ва таълим-тарбия жараёнини фаоллаштириш.

3. Дарсда ўтилаётган мавзу ўқитувчи ўз сўзлари билан айтиб бераолмайдиган даражада бўлса.

4. Матн бадиий жиҳатдан бой бўлса, синфда ўқиб бериш учун материалларни қаердан олиш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи систематик равишда бадиий адабиётлар, махсус географик китоблар, журналлар ва рўзномаларни йиғиб бориши мумкин. Синфда қуйидагиларни ўқиб бериш мумкин;

а/ мавзуга оид бадиий матнлар/ А.Навоий,Бобур, А.Қодирий, Ойбек, Ҳ.Олимжон, О.Матжон, А.Орипов ва б.лар/;

б/ сайёҳлар ҳамда дарс мавзусига оид бўлган жараёнларни ўз кўзи билан кўрган кишиларнинг тасвирий мақолалари;

в/ шу мавзуга доир илмий-оммабоп китоблар ва мақолаларнинг айниқса қизиқарли жойлари;

д/ дарс мавзуига оид журнал ва рўзнома янгиликлари. "Фан ва Турмуш", "Сирли Олам" ва б.ларда кўп материаллар босилмоқда.

Ўқиш учун белгиланган барча материаллар ўқитувчи томонидан текширилиб чиқиши, программа материалини ўзлаштириш учун унинг қандай ёрдам бериш мумкинлиги олдиндан ўйлаб ва белгилаб олиниши керак. Матн дарснинг қайси босқичида ўқиб берилиши мумкин. Бу масалада андоза бўлмаслиги керак. Ўқитувчи шароитга кўра, мавзуни тушунтиришнинг мантиқий давомини хисобга олиб мувофиқ вақтда ўқиб берса бўлади. Ўқилган матннинг мазмуни дарснинг шу стадиясидаги материал билан чамбарчас бўлишига доимо эътибор бериш керак.

География дарслиги билан ишлаш

Ўқувчиларнинг дарслик билан ишлаши география таълими жараёнида билим манбаи бўлиб хизмат қилади. Китоб устида ишлаш кўникмаси ва малакаси бутун умр бўйи сақланиб қолади.

География дарслиги билан ишлаш ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган билимлар ҳажми ва меъёрини белгилайди. Ўқувчиларни билим олишга бўлган ҳавасларини оширади.

Дарслик билан ишлаш қуйидаги педагогик талабларга жавоб бериш керак;

1. Ҳар бир ўқувчида география китоби, дафтар [illegible] лиши керак.
2. Ўқитувчи топшириқ ҳақида, ўқувчи қандай мавзуни, қандай масала[illegible] ва қоидани ўрганиши кераклиги ҳақида аниқ кўрсатмалар бериши лозим /саҳифа ва параграфларни айтиш билан чекланмаслик керак/.
3. Ўқувчилар матнда қандай материал /билим, тушунча/ни эсда сақлаб қолишини, ўқув жараёни қандай изчилликда булишини ва ҳоказоларни равшан тасаввур қилиши лозим.
4. Ўқувчилар китоб устида ишлаш жараёнида ҳамма нарсани эслаб қолишга интилмасдан, балки энг асосий тушунчаларни билишга ҳаракат қилишлари керак.
5. Ўқитувчи ўқувчиларга ўрганилаётган материалнинг режасини ва қисқача кўчирма тузишни ўргатиши керак.

6. Ўқувчиларга дарслик матни олдидан ва матн якунида берилган савол ва топшириқларни бажариб бориш йўлларини ўргатиш керак.

7. Ўқувчиларни матн карталари, схемалар, диаграммаларни таҳлил қилиш ва қиёслашга доимий равишда ўргатиб бориш лозим.

8. Дарслик тексти устида ишлашнинг муҳим элементларидан бири - ўқувчиларни уйда ишлаш учун бериладиган вазифани бажаришга ўргатишдир. Ўқувчилар бу вазифани муваффақиятли бажариш учун топширилган вазифанинг мазмуни ва уни бажариш йўлини яхши англаб олишлари шарт. Бинобарин, ўқитувчи уй вазифасини бажаришда, унинг характерини белгилашда ўқувчиларнинг билим ва малакаларини эътиборга олиши, ҳар гал бериладиган вазифа олдингидан кўра мураккаб бўлиши ва шу билан уларнинг билимлари ва малакалари ошиб боришига хизмат қилиши лозим. Режа тузиш, шунга мувофиқ ҳикоя қилишга ўргатиш, матн юзасидан бериладиган саволларга жавоб топиш, жадвал, схема, диаграммалар тузди[рие]ш ва бошқа хил график ишларни бажариш уй вазифасини ижодий ва мустақил бажариш намуналаридир.

9. Ўқувчиларни дарслик текстидан зарур жойни тез топа билишга ўргатиш ҳам таълимнинг муҳим элементидир.

10. Ўқувчиларнинг актив ақлий фаолиятининг муҳим усулларидан бири, уларнинг ўқитувчи баён қилган янги материални ўзлаштиришда мавжуд билимларни ишга сола билишидир.

Ҳар бир дарсда ўқувчиларни мавжуд билимлардан фойдалана билишга ўргатиш лозим. Ўқувчилар олган билимларини эсдан чиқариб юбормасликлари учун вақт-вақти билан уларнинг эътибори дарслик текстига қаратилади /"Китобингизнинг фалон бетини очинг. Шу бетда Ўзбекистон табиат зоналари ҳақида нималар айтилганини кўздан кечиринг. Китобингизнинг фалон бетини очинг, ана шу рақамни, диаграммани, жадвални эсланг" ва ҳоказо/.

Шундай қилиб, дарслик матни устидаги ишлар турли хил усуллар ёрдамида, ўқитиш жараёнининг барча босқичларида материални ўзлаштириш, билимларни мустаҳкамлаш, ўзлаштириш даражасини текшириш пайтларида олиб борилади ва ҳоказо.

Дарслик тексти устида олиб бориладиган ишлар ўқитувчи баёнини мазмунан бойитади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиради ва дарслик матнини осон ва пухта ўзлаштиришларига ёрдам

беради, мустақил билим эгаллаш кўникмасини шакллантиради.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. География таълимида оғзаки усуллар таснифини чизинг.

2. Ўқитувчининг оғзаки нутқи қандай дидактик талабларга жавоб бериши керак?

3. Ўқитувчи баёнига ўқувчиларни қизиқтириш учун қандай усуллар қўлланилади?

4. Ҳикоя қандай географик объектларни тасвирлашда қўлланилади. Жавобингизни исботланг?

5. Географик тушунтириш нима? Унга қўйиладиган талабларни айтинг?

6. Суҳбат ва савол-жавоб усулларининг ўхшаш ва фарқли томонларини қиёсловчи жадвал тузинг. Уларни бирон мавзу мисолида қўлланилишини ёритинг.

7. Маъруза усулининг география таълимида тутган ўрнини ёритинг? Маърузага қўйиладиган дидактик талаблар нималардан иборат?

8. География дарслиги билан ишлашда қандай педагогик талабларга риоя қилиш керак?

9. Сизнингча замонавий география дарсликлари қандай бўлиш лозим?

Адабиёт:

1. Даринский А.В. Методика преподования географии, М., Просвещение, 1975.

2. Ковалевская М.К. Методы обучения географии. География в школе, 1977, № 2.

3. Ю.К. Бабанский. Ҳозирги замон таълими мактабида ўқитиш методлари, Тошкент, "Укитувчи", 1990.

4. П.Ғ.Мусаев. Ўзбекистон иқтисодий географиясини ўқитиш, Тошкент, "Ўқитувчи", 1979.

5. Методика обучения географии в средней школе. Под ред. И.С.Матрусова, М., Просвещение, 1985.

6. Герасимова Т.П. Методы и формы организации обучения географии. М., Просвещение, 1964.

7. О.А.Муминов. География таълими методикаси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1982.

ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА КАРТА ВА ГЛОБУС БИЛАН ИШЛАШ

География таълимини картасиз тасаввур қилиш қийин. Карта география фанидагина эмас, балки инсоннинг амалий фаолиятида ҳам чексиз аҳамиятга эга. Чунки бирон-бир географик тадқиқотни инсон турмушини картасиз тасаввур қилиш қийин. Учувчи, қурувчи, геолог, тупроқшунос, эколог, агроном картасиз иш кўра олмайди. Таълим жараёнида карта таълимий ва тарбиявий вазифани бажаради. Ўқувчилар карта билан қуйи синфлардан таниша бошлайдилар. Карта объектлар жойлашган ўринни кўрсатибгина қолмасдан, балки воқеа ва ҳодисаларни, улар ўртасидаги боғлиқликни билишга ёрдам беради. Мактабда қўлланиладиган карталар, ўқув-география карталари дейилади. География карталари таълимда кўрсатмали қурол ва билим манбаи сифатида ишлатилади. Картани билиш ва ундан фойдалана олиш деганда, ундан хилма-хил маълумотларни, хусусан, табиий ва иқтисодий географик маълумотларни ола билиш ҳам тушунилади.

Картанинг энг муҳим хусусиятларидан бири бевосита кузатиш имкониятига эга бўлмаган ҳодисаларни моделлаштиришдан иборат /Об-ҳаво, иқлим, геологик карталар ва ҳоказо/. География таълими методикаси нуқтаи назаридан қараганда, карта ўқитиш воситаси сифатида учта вазифани бажаради:

1. Ўрганиш объекти бўлиб хизмат қилади.
2. Кўргазмали қурол бўлиб хизмат қилади.
3. Географик ҳодисаларни ўрганишда билим манбаи бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги уч тур картани ўрганишда бир-бирини тўлдиради, мабодо уларнинг биттаси бўлмаган тақдирда ҳам картограф билимини тўла эгаллаш қийин.

Картани ўрганиш объекти дейилганда у ёрдамида хилма-хил географик маълумот олиш тушунилади. Карта фақат ўрганиш объектигина бўлмай, балки картани тушунишдек педагогик мақсадга хизмат қилади.

География таълимида картографик билимлар ва кўникмаларни шакллантиришга қуйидаги йўллар билан эришилади:

1. Ўкувчиларда карта ер юзасининг модели эканлигини, карталаги ҳар бир белгининг маъносини тушуниши керак. Картага бирон-бир белги мақсадсиз қўйилмайди

2. Ўкувчиларни картадан кўргазмали қурол ва билим манбаи сифатида фойдаланишни ўргатиш, токи ўкувчилар картадан ўз билимларини ошириш учун хоҳлаган географик маълумотларни ола-билсин.

3. Карта ўкувчиларнинг ақлий фаолиятини ривожлантириш, уларда кузатувчанлик, фазовий тасаввур, мантиқий фикрлаш каби хислатларни тарбиялаш

География таълимида ўкувчилар қуйидаги картографик билимларни эгаллашлари керак.

1. Карта ва планда ер юзасини тасвирлаш хусусиятлари.

2. Картанинг шартли белгилари, географик объектлар ва ҳодисаларини карталарда тасвирлаш усулларини.

3. Жойда картасиз мўлжал олиш усулларини.

4. Режа ва карта асосида мўлжал олиш.

5. Карталарни масштабига кўра турларини олиш.

6. Карталарни худудни қамраши ва мазмунига кўра турларини.

7. Карталаги хатоликлар ва уларнинг сабабларини.

8. Профиль, график, картограмма, картодиаграммалар тузиш усуллари ва х.

Ўкувчилар картографик билимларни амалда қўллай олишлари шарт. География ўқитувчисининг асосий вазифаси ўкувчиларда қуйидаги картографик кўникмаларни шакллантиришдир.

1. Жойда ва картада мўлжал ола олиш.

2. Картада ўлчаш ишларини бажара олиш.

3. Умумгеографик, тематик карталарни киёслай олиш ва ўқий олиш.

4. Бир хил ва турли масштабдаги карталарни таққослай олиш.

5. Карта асосида географик объектларга, худудларга, мамлакатларга, табиат зоналари ва табиий мужассамаларга таъриф бера олиш.

6. Схема, картосхема, картограмма, картодиаграммани олиш.

Картографик кўникма ва малакаларни шакллантиришни қуйидаги тизим асосида олиб бориш мақсадга мувофиқ:

а/ бошланғич синфлардан ва географиянинг биринчи дарсидан бошлаб, то мактабни битиргунга қадар географик картани ўқиш бўйича машғулотлар ўтказиш ҳамда ундан мустақил равишда билимларни ола билиш;

б/ дарс мақсадини аниқ тасаввур этиш, уни бевосита карта билан уйғунлаштириш ва унга эришиш йўлларини излаш;

в/ муаммоли саволлар туғилганда, албатта, картага мурожаат этиш, эгалланган картографик билимлар ёрдамида мустақил хулосалар чиқара билиш. Карта асосидаги асосий илмий билимлар ва энг оддий кўникмалар бошланғич табиий география курсининг "План ва карта" мавзусида берилади. Ушбу мавзуни таҳлил қилиш шу нарсани кўрсатдики, унинг асосида карта тузиш тушунчаси ётади. Ҳақиқатан ҳам картанинг қандай тузилганлигини билмасдан, ундан билим манбаи ва кўргазмали қурол сифатида фойдаланиш анча мушкул.

Мавзунинг қолган тушунчалари /жойни расмда акс этиш, аэросурат, космик сурат, режа, картада ва картасиз мўлжал олиш, масштаб, шартли белгилар, мутлақ ва нисбий баландлик, даража тури ва б./ ёрдамчи ёки асосий тушунчага бўйсунади. Бундан ушбу тушунчаларни ўрганиш иккинчи даражали, деган хулосага келмаслик керак. Чунки бу билимларсиз карта тузилишини ўрганиб бўлмайди. Карта тузилишини пухта билиш учун, энг аввало кўз билан чамалай олишни, нивелирлашни ҳар бир ўқувчи билиши лозим. Аммо кўпгина ўқитувчилар бунга етарлича эътибор бермайдилар.

Кўз билан чамалаб картага олиш, нивелирлаш карта тузишдаги энг муҳим босқичлардан саналади, чунки ҳар қандай оддий карта негизида жой плани ётади. Ўқувчилар оддий планларни мустақил тузишни ўрганмасдан туриб, карта тузишни, карта масштабини, шартли белгиларни эгаллай олмайди. Жой планини тузиш - оддий карталарни тузишда асос бўлиб хизмат қилади. Бу ўқувчиларга карта тузиш ва карталарнинг мазмунига оид бўлган саволларни эгаллашига ёрдам беради.

Зарур географик билимларни эгаллаш учун, ўқувчиларда картографик образларни шакллантириш мақсадга мувофиқ. Картографик тасвир картани ўқиш жараёнида шаклланади. Карта ўқиш - картографик усулининг энг муҳим қисмларидан бири. Карта ўқиш-

да асосий ўринни кузатиш эгаллайди. Маълумки, инсон кузатиш фаолиятида нарсалар ва ҳодисаларнинг тасаввури пайдо бўлади. Ўқувчиларнинг карта ўқишдаги хатоликларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улар йўл қўядиган аксарият хатоликлар уларнинг кузатишни билмаслигидан келиб чиқади.

Ўқувчилар кузатиш жараёнида карталаги зарур белгиларга етарлича эътибор бера олмасликлари туфайли ҳам юқоридаги камчиликлар пайдо бўлади.

Картани ўқиш мураккаб психологик жараён бўлиб,уни ўқишни иккита қисмга ажратиш мумкин:

Биринчи қисм- картани тушунтириш аппаратини ўрганиш.

Иккинчи қисм - Картанинг мазмунини ўрганиш.

Картани ўқиш деганда аввал идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг тасвирини шартли белгилар асосида онгимизда акс этиши тушунилади. Ўқувчилар ўз билими, жойда ва баъзи ҳолларда расмларни кузатиш орқали ҳақиқий воқелик тасвирини хаёлларида акс эттирадилар.

Кўп йиллик кузатишлар ва илғор география ўқитувчилари тажрибалари шуни кўрсатадики, картани билишдаги энг тўғри йўл оддийдан мураккабга боришдир. Ўқувчи ўзи яшаб турган жойнинг шартли белгилар асосида тасвирланган планини кўриши, план мазмунини тушунишни енгиллаштиради. Шу туфайли ҳам ўқувчининг мустақил равишда оддий планларни тузира олиши унинг картани пухта эгаллашига олиб келади. Картани ўқишдаги энг муҳим хусусият уни диққат билан кўздан кечиришдан иборат, бу унинг сирларини билиб олишга ёрдам беради.

Картани ўқитишни ўрганиш ва зарур кўникмалар ҳосил қилиш учун қуйидагиларга эътибор бериш керак:

1. Географик объектни ўрганиш режани мукаммал билиш.

2. Картадаги ҳар бир географик объект шартли белгисини ҳақиқатда қандай эканлигини тасаввур этиш.

3. Ўрганилаётган объектнинг образини хаёлан тиклай олиш ва ҳ.к.

Масалан: Калимантан /Борнео/ ороли VI синф ўқувчиси томонидан тахминан қуйидагича ўқилиши мумкин: Калимантан ярим ороли 7° ш.к. ва 3° ж.к. ҳамда 100° ва 117° ш.к. узунликлар оралигида жойлашган. Ўзде қуёш уфқдан жуда баландда бўлади, қиш-

да эса салгина қия, қиш бўлмайди. Ҳаво ҳарорати + 20^0 дан пастга тушмайди. Калимантан оролида денгиз шамоллари эсиб туради. Ёғин миқдори 2000 мм ва ҳ.к.

Агар ўқувчи жавобида ҳақиқатан ҳам ушбу маълумотлар бўлса, у картадан мустақил фойдаланяпти. Демак, ўқувчи картани билиши учун қуйидагиларга эътибор бериши керак:

1. Географик объектнинг картадаги тасвирини аниқ эгаллаб олиши.

2. Ўрганилаётган объект ҳақида фазовий тасаввур бўлиши, ҳатто картага қарамасдан унинг характерли хусусиятларини айта олиши.

3. Ушбу объектнинг картадаги бошқа объектлар билан алоқасини ўрната олиши керак.

Картани ўрганишни схемалар билан қўшиб олиб бориш, яъни улардан унумли фойдаланиш картани ўқишни бирмунча енгиллаштиради. Масалан, Помир тоғ тугуни схемасини доскага чизиб кўрсатиш, Помир тоғи тугуни географик ўрнини картадан топишни осонлаштиради.

Схемалар карта ўрнини боса олмайди, аммо уни тўлдиради, шу туфайли ҳам уларни ўрганишда бирга қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Картани билишдаги энг муҳим хусусиятлардан яна бири, картографик белгиларнинг нималар /ранг, чизиқлар, белгилар, сўзлар рақамлар/ни акс эттиришини пухта билиш лозим. Фақат шундагина картани ўқий олишдан ташқари, балки уни тушуниш ҳам енгиллашади. География таълимида аксарият ҳолларда зарур билимларнинг ҳаммасини ҳам картографик манбалардан олиб бўлмайди, уларни назарий манбалардан ҳам излашга тўғри келади. Масалан, турли типдаги карталарни таҳлил қилиш орқали Сурхондарё вилоятининг Ўзбекистон жанубида жойлашганлигини, у ерда Амударё, Сурхондарё каби дарёлар борлигини, шарқида Тожикистон билан жанубида Афғонистон билан чегарадошлигини билиб олса бўлади. Аммо нима сабабдан Сурхондарё қуруқ субтропикда жойлашганлигини, цитрус мевалар усишини ва ҳоказолар кабиларни географияни назарий билимларини эгалламасдан тушуниб бўлмайди.

Картани тушуниш географик объект ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни назарий билимлар с... н боғлаб исботлай олиш

ни ҳам ўз ичига олади.

Демак, картани тушуниш - картографик билимларни намоён бўлишидаги олий шакл десак, хато қилмаймиз. Чунки картографик билимларни ўқувчилар узоқ машқлар орқалигина эгаллайдилар. Маълумки, фикрлаш жараёни мураккаб, қатор ақлий жараёнларни - таққослаш, таҳлил, синтез, хулоса чиқаришни ўз ичига олади. Бу жараёнларсиз картографик ва географик билимларни эгаллаш қийин.

Карта-фақат билиш манбаигина бўлмай, балки муҳим кўргазмали қурол ҳамдир. Карта ўқувчиларни фаоллаштиришда муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Карта билан ишлайша қуйидаги даражаларни ажратиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи даража - географияни ўрганишга киришгунча эгалланган картографик билимлар. Бу билимлар асосан табиатшунослик курсларида /Ш-IУ синфларда/ олинган бўлиб, улар табиий географик билимлар ҳисобланади.

Бунда ўқувчилар объектларни ташқи белгиларига кўра ажратадилар. Масалан, Амударё, аҳоли яшайдиган пункт, Помир тоғи ва ҳоказо.

Иккинчи даража - ўқувчилар ўзларидаги мавжуд географик билим ва тасаввурларни карта билан боглай олиши. Географик объектлар жойлашиши бўйича хаёлий фазовий тасаввурларга эга бўлиши, алоҳида объектлар ва жойларга оддий таъриф бера олиши, дарёнинг бошланиши, қуйилиши, "ҳавзаси", тизимини кўрсата олиши керак.

Учинчи даража - картани билиш /тушуниш/, ундан билим манбаи сифатида фойдалана олиш, энг муҳими ўқувчилар ўзларидаги географик билимларни карта билан уйғунлаштира олиши талаб қилинади. Ўқувчилар бу даражада картада эркин мўлжал ола билишлари, бирон ҳудудга ҳар томонлама таъриф бера олишлари, объектларни таққослай олишлари, табиий ва иқтисодий хусусиятларни, сабаб-оқибатларни ажрата олишлари зарур.

Ўқувчиларни картографик билим ва кўникмалар билан қуроллантиришда, хилма-хил картографик воситаларнинг аҳамияти катта. Картографик воситалар ичида асосий ўринни глобус эгаллайди. Унинг ёрдамида ўқувчиларда энг дастлабки картографик тасаввурлар ҳосил қилинади.

Глобус карта олдида талай қулайликларга эга. Унда объектлар, пунктлар орасидаги масофа тўғри акс эттирилган бўлади. Масштаб, бурчаклар, майдонлар ҳамма йўналишларда бир хил бўлади. Ана шу хусусиятларни эътиборга олиб, картани ўрганишнинг дастлабки босқичларида глобус билан картани ўрганишни бирга қўшиб олиб бориш лозим.

Глобуссиз ўқувчиларда кенг кўламли тасаввурлар ҳосил қилиш қийин. Қутб, экватор, параллеллар, меридиан, кенглик, узунлик, градус тўри тушунчаларини глобуссиз ўқувчилар онгига етказиш анча мушкул. Глобус ёрдамида масофаларни аниқлаш борасида ... ли машқлар бажариш мумкин.

Глобусдан Ер шарида вулқонларнинг жойлашиши, дунё океани ва унинг қисмлари, сув кўтарилиши ва қайтиши, Ернинг иссиқлик минтақалари каби кўплаб мавзуларни ўрганишда унумли фойдаланиш лозим.

Табиий география дарсларида қуйидаги билимларни глобуссиз ўрганиш қийин.

Ернинг умумий кўриниши, Ернинг шар шаклидалигини исботлаш, юқорига кўтарилган сари уфқнинг кенгайиши, тоғ тизмаларининг баландлиги, Ер шари катталиги, шимолий ва жанубий, ғарбий ва шарқий ярим шарлар, градус тўри, горизонт томонлари, қуёш нурларининг қиялиги ва тушиш бурчаги, тропиклар, қутб доираси, Ер шарининг иссиқлик минтақалари, Ернинг суткалик ва йиллик ҳаракати, Ер ўқининг орбита текислигига қиялиги, йил фасллари, глобусда, жойда картада мўлжал олиш, денгиз оқимлари, дунё бўйлаб саёҳатлар, ҳаво йўллари, масштаб, глобусда масофаларни аниқлаш, атмосфера, гидросфера, маҳаллий, минтақа вақти, Ернинг ички тузилиши, глобусда материклар жойлашиши ва ҳ.к.

Материклар ва океанлар курсида пассатлар, табиат зоналари иқлим минтақаларини ҳам глобуссиз ўрганиш бирмунча қийин.

Юқори синфларда глобусдан доимий фойдаланилмаса-да, давлатларни ўрганишда аввал уларни глобусдан кўрсатиб, кейин картадан кўрсатиш яхши натижалар беради. Картани тушунишда ва зарур кўникмалар ҳосил қилишда контур карталарнинг роли катта. Контур карталан дарснинг турли босқичларида фойдаланиш мумкин. Контур карта ўқувчиларда қуйидагиларни шакллантиришда катта аҳамиятга эга:

- Эгалланган билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлашда;

- Ўқувчиларда фазовий тасаввурлар ҳосил қилишда;

- картографик шакл ва белгиларни эсда сақлаб қолишда;

- Ўқувчиларда диққат, кузатувчанлик, фикрлаш фаоллиги; назарий билимларни таҳлил қилиш, асосий билимларни ажрата олиш хислатларини тарбиялайди;

Контур картани тўлғазишда эсда сақлашнинг бир неча турлари қўлланилади /эшитиш, кўриш, қўл билан тушириш/ контур картани ишлашга киришишдан олдин ўқувчилар йўриқлатирилиши лозим. Ишни аввало чегараларни туширишдан бошлаш керак. Денгиз чегараларини, ярим-орол, қўлтиқлар кўк рангда, тоғ тизмаларининг йўналишлари жигар-ранг қаламда, дарёлар сиёҳда, аҳоли пунктлари /пунсонлари/ қизил, шамоллар, юк йўналишлари, оқимлар чизиқлар билан берилади.

Контур карталар билан амалий ва контрол иш тарзида ишлаш ҳам мумкин. Масалан:

а/ шартли белгилар билан фойдали қазилмалар, саноат марказларини туширинг; б/ йирик саноат районларини туширинг; в/ шартли белгилар билан қишлоқ хўжалигини ихтисослигини ажратинг ва ҳоказо.

Контур карта асосида географик диктант ҳам ўтказиш мумкин. Масалан, йўғон чизиқда Қрим, Урол, Помир, Олтой, Ҳисор, Тяншань тизмаларини туширинг. Уларни карта четкасида рақамлар билан ажратинг ёки Ер шаридаги йирик 5 тадан ярим-орол, оролнинг номини ёзинг ва ҳоказо.

Контур картада контрол иш уюштириш 10-15 минутдан ошмаслиги керак.

<u>Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:</u>

1. Ўқув карталари қандай хусусиятларига кўра таснифланади?
2. Ўқувчиларнинг картографик билимларига қўйиладиган талабларни айтинг?
3. Ўқувчиларда картографик кўникмалар ҳосил қилиш учун қандай талаблар қўйилади?
4. Картани ўқиш деганда нимани тушунасиз?
5. Табиий география дарсларида қўлланиладиган карталар

мазмунига кўра қандай турларга бўлинади? Иқтисодий география дарсларидаги карталарчи?

6. Евросиё рельефини, Ўзбекистон саноатини ўрганишда қандай карталар қўлланилади? Улар қандай турдаги карталар?

7. Глобус ва контур карталар орқали ўқувчиларда қандай географик тушунчаларни шакллантириш мумкин? Ўзингиз хоҳлаган битта географик тушунчани шакллантириш усулини беринг?

Адабиёт:

I. Баранский Н.Н. Методика приподования экономической географии, М., Учпедгиз, 1960.

2. Грюнберг Г.Ю. Картографические понятия в школьной географии, М., Просвещение, 1979.

3. М.Асомов , Т. Мирзалиев. Топография асослари ва картографиядан лаборатория машғулотлари, Тошкент."Ўқитувчи", 1990.

4. Методика обучения географии в средней школе, М., Просвещение, 1985.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ЭКСКУРСИЯ

Таълимни ташкил қилишнинг хилма-хил шакллари ичида экскурсиянинг аҳамияти катта.

Экскурсия лотинча – excurro /экскурро/ сўзидан олинган бўлиб, югуриб чиқаман деган маъноли билдиради.

Экскурсия – таълим-тарбия ишларининг бир тури бўлиб, ўрганилаётган объектни унинг турган жойида бевосита кўриб, идрок этиш асосида ўтказилади.

Экскурсия қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

I. Объектни бевосита кўз билан кўриб ўрганилади ва ўзлаштирилади.

2. Мактаб ҳудудидан чиқиб кетиш талаб қилинади.

3. Ўрганилаётган буюм ёки объектни унинг турган жойида текшириш талаб қилинади.

4. Биронта фан географиядек экскурсияга муҳтож эмас.

5. Экскурсияларга олиб бориш – географик тасаввур ва тушунчалар ҳосил қилишда энг муҳим восита ҳисобланади.

Мактабда экскурсия уюштиришда талай-талай муаммолар мавжуд:

I. Мактаб қатъий ўқув жадвали асосида ишлайди. Шу туфайли 40 минутлик дарс жараёнида ўқувчиларни экскурсияга олиб чиқиш анча мураккаб. Шу туфайли экскурсия олдиндан режалаштирилиши керак.

2. Экскурсия дарсга қараганда мураккаб бўлиб, уни уюштириш учун ўқитувчида малака етишмайди. Ўқитувчи дастлаб экскурсия йўриғи бўйича адабиётларни кўздан кечириши керак.

3. Экскурсия уюштириш учун зарур асбоб-ускуналар етишмайди.

4. Экскурсия жараёнида тартиб-интизом сақлаш синфдагидан кўра қийинроқ бўлади.

5. Экскурсияга бориш учун ҳаво очиқ кунларни танлаш керак.

Экскурсиянинг қуруқ китобхонлик, расмиятчиликни бартараф қилишда аҳамияти чексиз.

Экскурсия ўқувчиларнинг фаолиятини кучайтиради, уларни тетик ва хушчақчақ қилади. Экскурсия ўқитувчи ва ўқувчини бир-бирига яқинлаштиради, дўстликни мустаҳкамлайди, аҳилликни оширади, кузатувчанликка тарбиялайди. Экскурсия ўқувчиларни турмушга яқинлаштиради, реал дунёни, объектив ҳодисаларни алоқаси ва ўзаро боғлиқлигини илмий равишда текширишга ўргатиб, кўникма ва малакалар ҳосил қилади. Энг муҳими экскурсия ўқувчиларни турмуш китобини ўқишга ўргатади. Экскурсия ўқувчиларда меҳнат, экологик ва иқтисодий тарбияни ҳам шакллантиради.

Экскурсия мазмунан қуйидаги турларга бўлинади:

I. Кўрсатиб беришни мақсад қилиб бориладиган экскурсия. Бунда объект ўқувчиларга тушунтирилади, масалан, оҳак конига, ғишт заводига экскурсия ва ҳ.к.

2. Тасвирий экскурсия - экскурсияга борилган жойдаги объект тасвирланади. Масалан, дарёлар, кўллар, ботқоқлик ва ҳ.к.

3. Текшириш ёки тадқиқот экскурсияси. Бунда ўқувчилар текшириш билан боғлиқ масалаларни ўқувчилар кучлари етгунча мустақил равишда бажарадилар. Масалан, экологик муаммолар, ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги масалалари ва ҳ.к.

Ўқув экскурсияси учун танланган объект қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак:

I. Ўқув мавзуларига ҳамда ўлкашунослик мақсади ва вазифа-

ларига жавоб бериши.

2. Объектни кўз билан кураолиш хусусиятига эга бўлиш.

3. Тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши /шу жойда йўқолиш хавфи бўлган усимлик ва ҳайвон турлари борми, ёдгорликлар аҳволи қандай, иқтисодий ва маданий алоқалари қандай/.

4. Экскурсиянинг уқувчилар ёш хусусиятларига тўғри келиши.

5. Ўқувчиларда эстетик хис-туйғу уйғота олиши.

6. Амалий ишларни уюштириш учун зарур талабларга жавоб бериши керак.

Экскурсияни ташкил қилиш 3 та босқични ўз ичига олади:

1. Ўқитувчи ва ўқувчининг экскурсияга тайёргарлиги

2. Экскурсияни уюштириш.

3. Йиғилган материалларни қайта ишлаб чиқиш.

Экскурсияга тайёрланишда ўқитувчи қуйидагиларга эътибор бериш керак:

а/ экскурсия уюштириладиган объектни танлаш; б/ экскурсия мазмуни ва маршрутини белгилаш; в/ экскурсияга ўқувчиларни тайёрлаш.

Табиий ва иқтисодий географияда экскурсия уюштириш бирбирига ухшайди. Ҳар иккала экскурсияда ҳам уни уюштириш режаси қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Ой, кун, синф.

2. Экскурсия мавзуси.

3. Экскурсия мақсади.

4. Маршрут, экскурсия ўтказиладиган жой ва кўздан кечириладиган объектлар.

5. Экскурсия учун зарур асбоблар.

6. Экскурсиянинг ўтказилиши /бориш, келиш, кўздан кечириш/.

7. Экскурсияда йиғилган материалларни тартибга солиш.

8. Ўлкани ўрганиш экспозициясини йиғилган материаллар билан бойитиш.

9. Деворий рўзнома учун экскурсия ҳақида мақола ёзиш.

Табиий географиядан экскурсия уюштириш.

1. Кириш суҳбати. Атроф-муҳит умумий тавсифи. Экскурсиянинг мақсади, вазифаларини тушунтириш.

2. Танланган табиат объектида рельеф, тоғ жинслари, ўсимлик, тупроқ қоплами, дарё, сой, кўллар ёрқин намоён бўлиши керак.

3. Табиий ҳудудий мужассамани /ТТК/ қандай ажратиш кераклиги, уни таърифлаш методикаси, ТТК элементларини кундаликка тушириш, табиатда ўқувчилар ўзларини қандай тутиши кераклигини /ҳис қилиш зарурлигини/ уқтириш.

4. Табиатни ўрганиш бўйича тузилган звено, бригадаларнинг мустақил ишлари нималардан иборат бўлишлиги.

5. Экскурсия ҳудуди юриш учун яроқли бўлиши.

6. Якуний суҳбат уюштириш, кузатиш ва текшириш натижалари, уларнинг тўғрилиги; йиғилган материалларни ҳамда ҳисоботларни тартибга солиш.

Қуйида экскурсия жараёнида маҳаллий дарёни ўрганиш режасини келтирамиз:

1. Кўприк ёки қишда музлаган пайтдан фойдаланиб, дарёнинг энини ўлчаш.

2. Дарёнинг чуқурлигини ўлчаш. Дарё ўзанининг тахминий профилини чизиш.

3. Оқим тезлигини аниқлаш.

4. Бурилиб оққан жойлардаги оқим тезлигини аниқлаш.

5. Дарёнинг қирғоғида сув тошқини, сурилма жойларини аниқлаш.

6. Дарё ётқизиқлари тўпланадиган жойларни топиш, қайирларни аниқлаш.

7. Қандай ирмоқлари бор?

8. Дарёнинг тошадиган пайтларини аниқлаш.

9. Нивелир ёрдамида сувнинг энг кўтарилган ва энг пасайган даврларини аниқлаш.

10. Аҳоли пунктлари дарё ёқасидан қанча узоқликда жойлашган?

11. Қирғоқларида қандай қишлоқ хўжалик экинлари экилади,

ўтлоқлар борми?

12. Аҳолининг сув билан таъминланиши қандай йўлга қўйилган?

13. Музлаш қалинлиги?

14. Чўмиладиган жойлари борми, қаерлари чўмилиш учун хавфли?

15. Қандай балиқ турлари яшайди?

16. Юк ташиш аҳамияти қандай?

17. Паромлар, кўприклар борми.

18. Дарё ёқасида қандай тупроқ, ўсимлик турлари ва ҳайвонлар учрайди.

<u>Иқтисодий географиядан экскурсия уюштириш</u>

1. Кириш суҳбати. Корхона маъмурияти ходимлари билан суҳбат.

2. Экскурсия учун танланган корхона маҳаллий иқтисодий район тармоқларига кириши, ундаги технологик жараён ўқувчиларга тушунарли бўлиши керак.

3. Ўқувчиларни корхона структураси билан таништириш. Ишлаб чиқаришнинг ташкил этилишини корхона муҳити орқали ўқувчиларга етказиш./ўқувчилар корхона касавалари тузилишини чизишлари керак/.

4. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш /ишлаб чиқариш технологияси, тайёр маҳсулотлар, статистик маълумотлар билан танишиш/.

5. Якуний суҳбат: кўрган ва эшитганлари ҳамда ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳақида ўқувчиларнинг фикрлари, ишлаб чиқаришнинг атроф-муҳитга таъсири ҳақида ўқувчилар мулоҳазалари. Қуйида иссиқлик электр маркази(ТЭЦ)га экскурсия уюштириш режасини келтирамиз.

1. ИЭСнинг шу жойда вужудга келиш тарихи ва ривожланиши.

2. ИЭСнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти /маҳаллий, республика, аҳамиятга эгалиги/.

3. ИЭСнинг транспорт алоқалари.

4. ИЭСнинг технологик хусусиятлари ва унинг корхоналарга нисбатан географик жойлашишининг та[illegible]ри.

5. Электрэнергия ишлаб чиқаришдаги жараён
6. ИЭС қуввати ва иссиқлик бериш радиуси.
7. ИЭС қандай корхоналарни электрэнергия билан таъминлайди?
8. ИЭСда меҳнат жараёнининг аҳволи.
9. ИЭСнинг истиқболи.
10. ИЭСнинг илғор ишчилари ва ҳоказолари.

Ўқув экскурсияларига ўқувчиларнинг тайёргарлиги дарсда амалга оширилладиган бўлиши керак. Ўқувчилар экскурсияга илмий, амалий ва ташкилий жиҳат-дан тайёргарлик кўриши керак.

Илмий жиҳат-дан тайёргарликда табиий-географик, иқтисодий-географик тушунчаларни такрорлашдан иборат булиши керак. Ўша билимлар экскурсияда такрорланиши лозим. Чунки ўша билимларсиз дала шароитида ёки корхонада янги билимларни ўзлаштириш мумкин эмас.

Амалий тайёргарлик - Экскурсия жараёнида бажариладиган ишларга кўникмалар ҳосил қилиш, кўникма ва малакалар экскурсия мазмуни билан боғланган бўлиши керак.

Ташкилий ишлар: Ўқитувчи мавзу, мақсад, экскурсия режасини синф ўқувчиларига 4-5 ўқувчидан бригадаларга бўлиб чиқади, бригадирлар тайинланади, улар кўрсатмалар оладилар. Ўқувчиларни қўйиладиган талаблар билан таништирилади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар:

1. География таълимида экскурсиянинг қандай аҳамияти бор?
2. ТТКни экскурсия жараёнида ўрганиш усулини ёритинг.
3. Табиий географик экскурсияларда ўқувчиларда қандай илмий дунёқараш шакллантириш мумкин?
4. Иқтисодий географиядан экскурсиялар уюштиришда қандай иқтисодий географик тушунчаларини шакллантириш мумкин?
5. VI-VII-VIII синфларда ҳар хил табиат объектларига экскурсия уюштириш усулини ёритинг /тузинг/.

Адабиётлар:

1. Черникова Я.Е. Учебные экскурсии по географии, М., Просвещение, 1980
2. Методика обучения географии в средней школе. Под ред. И.С.Матрусова. М.,Просвещение 1985.
3. Курбаниязов Р. Экскурсия на сельскохозяйственные объекты

География в школе,1990, № 5.
4. Слупкал Р.Д. Мой опыт проведения экскурсии в природу. - География в школе, 1971, № 3.

МАКТАБДА ГЕОГРАФИЯ ДАРСИ
ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ
ДАРС ТУРЛАРИ
География дарсининг таълим жараёнида тутган ўрни

География таълимини ташкил этишнинг амалда қўлланилаётган қуйидаги турлари мавжуд:

I. География дарси.
2. Географиядан факультатив машғулотлар.
3. Ўқув экскурсиялари.
4. Ўқувчиларнинг уй ишлари.
5. Табиатни мунтазам кузатиш.
6. Жойда амалий ишларни уюштириш.
7. Такрорлашларни уюштириш.
8. Қўшимча машғулотлар ташкил қилиш.
9. Ўқув топшириқларини мактабда мустақил бажариш.

Ҳар бир таълим шакли бир=биридан ўқитувчи а ўқувчи фаолияти, ўқувчилар таркиби, таълимни ташкил қилиш жараёни, вақт режими каби кўпгина хусусиятлари билан фарқ қилади.

География таълимида ўқув ишларини ташкил қилишнинг энг асосий ва етакчи шакли-дарсдир. Дарс ўқувчиларнинг доимий таркиби билан, қатъий ўқув жадвали остида, ўқитувчи раҳбарлигида уюштириладиган жараён бўлиб, унинг ўрнини юқоридагиларнинг бирортаси ҳам боса олмайди. Йирик дидакт-олим М.Н.Скаткин дарсни-педагог жараённинг ҳужайраси деб атаган эди.

Ҳар бир дарс ўзига хос мазмунга эга бўлиб, бошқа дарслардан фарқ қилади. Дарс жараёнида таълим, тарбия ва ўқувчиларни ривожлантирувчи функциялар амалга ошади. Дарснинг энг асосий вазифаси-ўқувчиларда зарур билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Дарс қуйидаги педагогик талабларга жавоб бериши керак:

I. Дарс таълим, тарбия ва ривожлантириш вазифалари ҳар тарафлама амалга оширилишини назарда тутиши.

2. Дарс ўтилиши шаклига кўра қатъий бир тартиб бўйича олиб борилади: муайян бошланишдан, дарснинг мақсадлари ва вазифаларини белгилашдан, материални тушунтириш, мустаҳкамлаш ва такрорлашдан, уй вазифаси беришдан иборат бўлади. Дарснинг қисмлари ўзаро бир=бири

билан боғланган бўлиши, биридан кейин иккинчисига ўтиши керак.

3. Дарс мазмуни ўқув дастурига мувофиқ бўлишини аниқлаш.

4. Дарсга тайёргарлик кўриш ва уни ўтиш чоғида ўқитиш ва тарбиялашга нисбатан замонавий педагогик руҳий ва услубий ёндашиш ҳисобга олиниши керак.

5. Дарс учун керакли таълим воситаларини белгилаш, зарур услуб ва усулларни аниқлаш.

6. Дарснинг турли босқичларида ўқувчилар фаолияти нималардан ташкил топишлигини белгилаш.

7. Таълим ва тарбия натижаларини аниқлаб бориш мақсадида ўқувчилар билимини ҳисобга олиб бориш.

8. Дарсда ҳар бир ўқувчининг шахсий қобилияти эътиборга олиниши керак ва ҳоказо.

Дарсни ташкил этишнинг муҳим масалаларидан бири-ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти ҳисобланади. Ўқувчиларнинг дарс таркибидаги унумли иши, унинг самарали бўлиши фақат ўқитувчига боғлиқ. Ўқитувчининг энг асосий вазифаси, ўқувчиларда билим олишга бўлган эҳтиёжни сездиришдан иборат.

Ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги

География дарсларининг асосий мақсади ўқувчиларда янги географик тасаввур ва тушунчалар, кўникма ва малакалар шакллантиришдан иборат. География ўқитувчисининг энг асосий вазифаси дарснинг мақсадини тўғри аниқлашдан иборат. Бунинг учун ўқитувчи аввало қуйидагиларга доимо эътибор қилиши лозим:

I. Дарсда ўқувчилар қандай билимлар, тушунчалар, қонуниятлар, ғояларни эгаллашлари.

2. Илгари ўқувчилар эгаллаган қандай кўникма ва малакалар бу дарсда такомиллашуви, ҳамда қандай кўникмалар биринчи марта берилиши лозимлиги.

3. Дарс давомида ўқувчиларни тарбиялай оладиган қандай ишлар бажарилиши лозимлиги.

4. Дарснинг ҳар бир мақсади ўтган ва келажак дарслар билан боғланган бўлиши керак. Дарснинг мақсадига педагогика назарияси, илғор ўқитувчилар ва ўзининг шахсий тажрибасига асосланган ижодий якун деб қараш мумкин. Дарснинг мақсадига кўра унинг мазмуни белгиланади. Демак дарс мақсади қанчалик пухта белгиланса, мазмун

шунчалик самарадор булади. Қуйида УI синфда "Атмосфера ҳақида тушунча" мавзуида дарс мақсади қандай булиши кераклигини келтирамиз:

I. Атмосфера ва унинг тузилиши ҳақида тушунча ҳосил қилиш, атмосферанинг аҳамияти, уни ўрганиш, атмосферани қўриқлаш ҳақида билим бериш.

2. Дарсликдаги расмларни билим манбаи сифатида қўллаб ўқувчиларда зарур кўникмаларни ҳосил қилиш.

3. Атмосферани қўриқлаш инсон соғлиги учун катта аҳамиятга эгалигини кўрсатиб, ўқувчиларга экологик тарбия бериш.

Дарс мазмунини белгилайдиган асосий ҳужжат география программасидир. Унда ҳар бир курс бўйича ўқувчилар қандай билимлар ва кўникмалар эгаллаши лозимлиги аниқ кўрсатилган. Дарс мазмуни дарсликда берилган маълумотларга ҳам боғлиқ. Имкони борича дарсликдаги маълумотлардан ташқари қўшимча ва янги маълумотлар ҳам берилиши керак.

Ўқитувчи дарслик ва программа асосида дарсга тайёрланишда уни диққат билан кўздан кечириши, қандай саволлар дарсда ўрганилади, қайсиларини уйга вазифа қилиб беришлигини аниқлаб олиши керак.

Дарс мазмунидан келиб чиққан ҳолда унинг вазифалари белгиланади. Дарс вазифалари ўқувчиларга аниқ етказилиши лозим. Улар дарсда нималарни эгаллашлигини тасаввур қила олсагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

Дарс вазифалари ўқувчиларга қисқа ва аниқ ҳолда берилиши керак. Масалан, УШ синфда "Ўзбекистон географик ўрни, рельефи, геологияси, фойдали қазилмалари" мавзуида дарс вазифалари нималардан иборатлигини қуйида кўриб чиқамиз:

Эгалланадиган	
Билимлар	Кўникмалар
I. Ўзбекистоннинг географик ўрнидаги хусусиятлар	I. Ўзбекистоннинг географик ўрнини аниқлай олиш
2. Рельефи ва геологик тузилишининг асосий хусусиятлари	2. Ўзбекистоннинг геологик ва тектоник картасини ўқий олиш.
3. Рельеф ва фойдали қазилмаларнинг геологик тузилиш билан боғлиқлиги.	3. Ўзбекистон рельеф картасини геологик ва тектоник карталар билан қиёслай олиш.

Дарснинг мақсади ва ўқув материали мазмуни, ўқувчиларнинг тайёргарлиги /мавжуд таянч билим ва кўникмалар; ўқувчиларнинг билиш қобилиятлари/ зарур таълим методлари ва воситаларини танлашни тақозо этади. Агар ўқувчиларда таянч билим ва кўникмалар бўлмаса тасвирли тушунтириш ёки муаммоли баён усулини қўллаш яхши натижа беради. Қачонки ўқувчиларда олдинги ўрганилган курслардан назарий билим ва кўникмалар бўлса, биринчи ўринда репродуктив ва қисман-изланувчан усулларни танлаш мумкин. Агар ўқув материали ижодий ва муаммоли топшириқларни шакллантиришни талаб этса, бундай пайтда таълимнинг тадқиқот усулларини қўллаган маъқул.

Таълим усулларини танлаш ҳар бир дарс учун конкрет характерга эга. Ҳар дарсда бир неча хилма=хил усуллар қўлланилади. География ўқитувчиси ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда усул танлайди. Демак, таълим усуллари ва воситаларини белгилаш дарснинг мақсади ва мазмунига, ўқувчиларнинг билим даражаларига, уларнинг ўзлаштириш қобилиятларига, шунингдек, ўқув қуролларининг мавжудлигига боғлиқ. Энг муҳими танлаб олинган таълим воситалари ва усуллари билимларни тўғри, илмий асосда ўзлаштиришини таъминлаши керак.

География дарсларида фанлараро алоқалар ўрнатиш, экологик, иқтисодий йўналишларни амалга ошириш таълим самарадорлигини юқори поғонага кўтаришда катта аҳамиятга эга бўлади.

География дарсларини режалаштириш

Ҳар бир синфда ўқитиладиган география курслари бир қанча мавзулардан иборат. Улар мазмунини ва ўрганиш тартибини ўқув программаси белгилайди. Ўқув ишларини режалаштириш мавзу ва алоҳида дарсларни режалаштиришдан иборат.

Мавзули режалар кўп соатлик мавзуларни сунъий бўлиб ташлашни эмас, балки уларни маълум тартиб, мазмун асосида, таълим усулларини танлашни эътиборга олган ҳолда тақсимлашни тақозо этади. Ўқитувчи программа ва дарслик асосида ҳар бир дарснинг таълим=тарбиявий мақсадини, мазмунини, таянч билимларни, амалий ва мустақил ишларни, таълим воситаларини аниқлайди. Ўқитувчи ўқув ишларини режалаштиришни турли шаклларини қўллаши мумкин. Бундай режалаштиришлар журналларда, услубий адабиётларда кенг ёритилган. Кўп йиллик тажрибага эга бўлган география ўқитувчилари дарс режаларини тузишда ижодий ёндошадилар. Масалан, ҳар бир дарс учун катта лопа /кон-

варт/ тутадилар. Унда дарс режаси билан дидактик материаллар, топшириқлар, газета ва журналлардан қирқилган материаллар ҳам бўлади. Келгуси ўқув йилида лопа кўздан кечирилиб, унга зарур қўшимча ва ўзгартиришлар киритилади. Барча лопалар синфлар бўйича алоҳида сақланади

Юқори курс толиблари ва ёш ўқитувчилар жуда оз тажрибага эга бўлганликлари учун дарс кўчирмалари тайёрлаганлари маъқул. Чунки уларда ҳали етарли кўникмалар шаклланмаган. Уларга режалаштиришнинг қуйидаги шаклини тавсия қилиш мумкин:

I. Дарс режаси	II. Ўқитувчи фаолияти.	III. Ўқувчи фаолияти

Биринчи устунга дарснинг бориши босқичма=босқич ёзилади.

Иккинчи устунда ўқитувчи баёнининг мазмуни, суҳбат саволлари ва ўқувчилар учун мустақил топшириқлар акс эттирилади.

Учинчи устунга ўқувчилардан кутиладиган тахминий жавоблар, мустақил ишлар натижалари, жадваллар, чизгилар, жадваллар ёзилади. Дарсни бу усулда кўчирма қилиш ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини на..ат қилишда катта роль ўйнайди.

..ктабларда география дарсларини режалаштиришда ягона тизим йўқ. Чунки ўқув жараёни мазмуни ва шаклларини ташкил қилиш ҳамма ўқитувчида ҳам бир хил эмас.

География таълимида турли хил режалар кенг тарқалган. Айниқса, курслар бўйича: бутун ўқув жараёнини, йирик бўлим ва мавзулар бўйича режалаштириш кўп ишлатилади.

География дарсларига тайёрланиш жараёнида мавзули /тематик/ режа кенг ишлатилади. Бундай режа ўқитувчига билимларини тадрижий шакллантиришни, мавзулар ўртасида алоқадорликни ўрнатишда, тушунчаларни босқичма=босқич шакллантиришда, таянч билимлар ва кўникмаларни белгилашда, амалий ишлар тизимини аниқлашда, қандай кўргазмали қуролларни ишлатиш зарурлигини олдиндан белгилаб олиш имконини беради. Мавзули режанинг у ёки бу курс бўйича дарсларнинг тури, мақсади, усуллари, воситалари, ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини қандай бўлишлигини олдиндан белгилаб олишда ҳам роли катта.

Ҳар бир дарс мутлақо бир=бирига ўхшамайди. Чунки ўқув материали мазмуни, билимларни ўзлаштириш даражаси, ўқув ишлари усуллари, ўқувчилар дунёқараши, дарслар роллари, меҳнат, экологик, иқтисодий,

тарбиялари кабиларни дарсларни режалаштиришда эътиборга олмасдан илож йўқ.

Дарслар тизимини режалаштиришда биринчи навбатда хар бир дарснинг дидактик мақсади, таълим-тарбиявий вазифалари, дарс таркиби, дарсдаги боғлиқлик эътиборга олиниши керак.

Дарслар тизимини режалаштиришда тахминан қуйидаги бандларни эътиборга олиш лозим:

Дарс р	Дарс мавзуси	Дидактик мақсад	таълим воситалари	таълим усуллари	таянч билимлар ва фанлараро алоқалар	мустақил ва амалий ишлар тавсифи

Мазкур режалаштиришга ижодий ёндошиб, ўзгартиришлар киритиш мумкин.

Дарслар тизими режаси асосида алоҳида дарслар режаси тузилади. Бу режада ўқитувчи фаолиятини ташкил қилишнинг аниқ дастури берилади. Дарсларни анъанавий тарзда, яъни билим текшириш – янги билим бериш – мустахкамлаш – уйга вазифа тарзида ташкил қилавериш таълим сифатини пасайтиради, ўқувчилар фаоллиги, фикрлашини сусайтиради. Шунинг учун хам дарсларни режалаштиришда унинг услубий тузилишини доимо ўзгартириб туриш керак. Дарсларни режалаштиришга қараб ўқитувчилар ижодига бахо хам бериш мумкин. Бу ерда ўқитувчининг илмий услубий махорати, топқирлиги, ўз фанини қанчалик пухта билишлигини аниқлаб олиш имконияти туғилади.

Демак дарсларни режалаштириш тартиби бўйича ягона усул бўлиши мумкин эмас экан. Битта курс бўйича айнан шу ўқитувчи хар йили турлича дарслар тартибини тузиши мумкин. Тахминий дарс режаси қуйидаги бандлардан иборат бўлиши мумкин:

- Синф.
- Кун
- Дарснинг тартиб рақами ва дарс мавзуси.
- Дарс жихозлари.
- Дарснинг бориши /мазмуни, танланган методлар, хар бир қисмга кетган вақт, қайси ўқувчилардан сўралиши, якка ва яппи сўраш учун саволлар, доскага чизилиши лозим бўлган расм ва чизгилар/.
- Уйга вазифа.

Қуйида тахминий дарс режасининг матн қисмини келтирамиз:

Тошкент шахридаги 22- мактаб УП "Б" синфи.

Дарс Р.I2

Дарс мавзуси: Африканинг географик ўрни. Материкни кашф қилиш ва тадқиқот тарзи.

Жиҳозлаш: I/ Африка табиий картаси; 2/ ярим шарлар картаси; 3/ ўқувчиларнинг атласлари; 4/ контур карталар; 5/ сайёҳ ва тадқиқотчиларнинг портретлари.

Дарснинг бориши.

I. Материкнинг даража тўрида тутган ўрни /экваторга ва бош меридианга нисбатан ,3 мин/.

2. Материкнинг шимолдан жанубга узунлиги /3 мин/.

3. Материкнинг ғарбдан шарққа узунлиги /3 мин./

4. Материкнинг бошқа объектларга нисбатан тутган ўрни /3 мин./

5. Мустақил ва амалий ишлар:

а/ чекка шимолий ва жанубий нуқталарни картадан топинг, улар ўртасидаги масофани км ва даража ҳисобида аниқланг /3 мин/; б/ ғарбий ва шарқий чекка нуқталарни картадан топинг. Улар ўртасидаги масофани даража ва км ларда аниқланг /3 мин/; в/ Африкага яқин материкларни айтинг, улар қанча масофада жойлашган /3 мин/; г/ Материкни ювиб турган океанлар, денгизлар, бўғозлар, қўлтиқларни картадан топинг /2 мин/.

6.Д.Ливингстон текширишлар Картадан унинг саёҳат қилган жойларини кўрсатиш.

7. В.Юнкер, Н.Вавилов тадқиқотлари /2 мин/.

8. Янги материални мустаҳкамлаш /I0 мин/. Ўқувчиларга саволлар: а/ Эль-Абъед ва Иголний бурунларининг географик координатларини аниқланг; б/ Альмади ва Рас=Хафун бурунларининг географик координатларини аниқланг; в/ материкнинг шимолдан жанубга ва ғарбдан шарққа узунлиги унинг табиатига қандай таъсир кўрсатади?

8. Материкнинг географик ўрнига асосланиб, унинг табиий шароити ҳақида бирон нарса дейиш мумкинми?

а/ Д.Ливингстон тадқиқотларининг аҳамияти нимадан иборат?

9/ Уйга вазифа /3 мин/.

Дарс режаси бўйича қабул қилинган аниқ шакл йўқ. Унинг турлари кўп бўлиб, улар таълимнинг конкрет шароитини эътиборга олган ҳолда келиб чиқади.

Тажрибалардан энг кўп қўлланилиб келаётган қуйидаги дарс режаси кенг тарқалган:

Дарс алохида кисмларининг мазмуни /билимлар ва кўникмалар/	Билим манбалари ва таълим усуллари	фаолият		Ўкувчилар билиш фаолияти даражалари
		ўкитувчи	ўкувчи	

ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ

Дарсларнинг тури кўп, хар бир дарс ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, аниқ вазифаси ва мазмунига кўра бир=биридан фарк килади. Ўкитиш жараёни бир неча боскичга бўлинади: янги материални ўтиш; мустахкамлаш; такрорлаш; текшириш ва назорат килиш; уй вазифалари бериш; умумлаштириш ва якун ясаш ва х.к.

Дидактикада дарсларни турли белгиларига кўра тасниф килинади. География таълимида дарслар дидактик вазифасига кўра куйидагиларга бўлинади:

аралаш дарс, янги билимлар бериш дарси, мустахкамлаш, малака ва кўникмалар хосил килиш дарси, билим ва кўникмаларни умумлаштирувчи дарс, кириш дарси, такрорлаш дарси, билим ва кўникмаларни кўллаш дарси ва х.к.

Куйида география ўкитишда кўп кўлланиб келаётган айрим дарс турларини кўриб чикамиз.

АРАЛАШ ДАРС

Мактабларда оммавий тус олган дарс бўлиб, бунда иш олиб боришнинг хар хил турлари, тушунтириш, мустахкамлаш, текшириш, якун ясаш уйгунлашган бўлади.

Аралаш дарс бир неча таркибий кисмлардан: кириш /дарс вазифаларини белгилаш/, ўкувчиларнинг дарсга тайёргарлигини текшириш, ўтилган материал билан янги материални боглаш, уй вазифасини текшириш ва уни умумлаштириш, дарсда иш натижаларини мустахкамлаш ва текшириш, уйга вазифа ва уни бажариш учун кўрсатмалар беришдан иборат бўлади. Аралаш дарснинг хар бир кисми ўзига хос услуб ва иш усуллари кўллашни талаб килади. Аралаш дарс тузилиши хилма=хил бўлиб, дарсни таянч билимларни текширишдан бошлаш хам мумкин. Айрим холларда эса тўгридан=тўгри янги билимларни бериб, дарс жараёнида ўкувчилар билимини текшириш ва мустахкамлаш хам мумкин. Баъзи холларда ўргани-

лиши лозим бўлган янги материал қисмларга ажратилиб, ҳар бир қисм бўйича босқичма-босқич янги билимлар берилади, улар мустаҳкамланади ва текширилади. Кейин қолган қисмлар ҳам шу тарзда ўрганилади. Кўп ўқитувчилар дарсни ўтилган мазу бўйича ўқувчилар билимини текширишдан бошлайди. Бунда ўтилган мавзу материали янги мавзу учун асос бўлиб хизмат қилса, шундагина самара бериши мумкин.

Аралаш дарсларни кўп соатли мавзуларни ўрганишда ва дарс олдинги мавзулар билан боғланиши лозим бўлган мавзуларда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

ЯНГИ МАТЕРИАЛНИ ЎРГАНИШ ДАРСИ

Бундай дарс таркибий қисмида билимларни текшириш аломати учрамайди, дарснинг асосий мақсади ўқувчиларга янги билимлар беришдан иборат бўлади.

Ўрганиладиган материал ҳажми катта бўлиб, уни ўзлаштириш ўқувчилар учун бирмунча қийинчилик туғдирса, ҳамда турли кўрсатмали қуроллар ва воситалар талаб этиладиган бўлса, шу хил дарсдан фойдаланилади.

Чорак бошида, йирик ва мураккаб мавзуларни ўрганишда бутун дарс янги билимларни эгаллашга қаратилиши мумкин. Бу дарс ўқитувчидан билим, маҳорат, ижод талаб қилади. Янги билимларни бериш дарси ўқитувчидан ўқувчилар диққатини узоқ вақт ўзига жалб қилиб туришни талаб қилади. Бундай дарслар кўпроқ иқтисодий география курсларида қўлланилади.

МАЛАКА ВА КЎНИКМАЛАРНИ ҲОСИЛ ҚИЛИШ ҲАМДА МУСТАҲКАМЛАШ ДАРСИ

Бундай дарсларда эгалланган билимларни амалда синаш, кўпроқ ўқувчиларни амалий фаолиятга тайёрлаш, ҳар хил машқларни бажаришга эътибор берилади. Бу дарсларнинг асосий мақсади географияга хос бўлган ҳамда назарий билимлар билан мустаҳкам алоқада бўлган кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат. Ўқувчилар фаолияти амалий ишларни бажаришга кўпроқ жалб қилинади. Кўникма ва малакалар бевосита билимларни эгаллаш жараёнида бажариладиган амалий ишларда шакллантирилади. Масалан, географик координатларни аниқлаш, текисликларга, тоғларга таъриф бериш, маҳаллий ва минтақа вақтига

оид масалалар ечиш карта ва глобус асосида хилма-хил машқларни бажариш бунга мисол бўлади.

Амалий ишларнинг баъзиларини янги материални ўрганиб, уни мустаҳкамлаш қисмида, айримларини сўраш жараёнида ҳам уюштириш мумкин. Сўраш жараёнида уюштириладиган амалий ишларни олдиндан тузилган тайёр режа асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Масалан, текисликларни таърифлаш, дарёларни таққослаш, географик координатларни аниқлаш ва ҳоказолар бунга мисол бўлиши м... .

Кўникма ва малакаларни шакллантириш, амалий ишларни ... қилиш ва якуний гуруҳларга ажратиш мумкин. Машқ қилиш тарзидаги амалий ишлар ўқув ишларининг бирон-бир усулига ўргатишни, масалан, объектнинг географик ўрнини аниқлаш, карта бўйича профил тузишни ўргатиш ва ҳоказоларни мақсад қилиб қўяди.

Якуний тарздаги амалий ишлар географик объектларга таъриф беришни, масалан, табиий-ҳудудий мужассамлар, табиат қисмлари, халқ хўжалиги тармоқлари каби масалаларни ўрганишда кенг қўлланилади. Уларни бажариш учун махсус дарслар ажратилган бўлиб, бундай дарсларнинг асосий мақсади географияга хос бўлган кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат. Кўникма ва малакалар шакллантирувчи дарслар қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлади; 1/ таълим-тарбиявий вазифаларнинг қўйилиши; 2/ ўқувчиларни амалий топшириқларни бажариш учун зарур бўлган ўқув воситалари билан таништириш; 3/ амалий топшириқлар натижаларини якунлаш учун кўрсатмалар бериш; 4/ ишга якун ясаш ва уйга топшириқ.

Якуний тарздаги амалий ишларнинг аслини ўқувчиларнинг мустақил ишлари ташкил қилади. Масалан, океан, материклар табиий мужассамаларига ёки бирон мамлакат оғир саноати, қишлоқ хўжалигига таъриф ёзиш бунга мисол бўла олади.

Ўқувчилар билимини ҳисобга олиш дарси

Ўқувчилар билимини баҳолаш педагогик жараённинг таркибий қисмидир. Бу дарс ўқувчиларнинг дарсда билим олишга бўлган ҳавасларини оширишга ёрдам беради. Чунки ўқувчиларга қўйилган баҳо уларни қизиқтиради, фаоллаштиради. Бундай дарслар бир неча соатга мўлжалланган мавзулардан кейин ўтказилади. Юқори синфларда бундай дарслар дарс-синов тарзида ҳам ...ти, илиши мумкин. Дарс-синовни уюштириш учун синфдаги кучли ўқувчилардан ижодий гуруҳ

тузилади. Бу гуруҳ ўқитувчи билан ҳамкорликда тарқатма сўров материаллари тайёрлайди. Тарқатма саволлар ўқувчиларнинг кўникмаларини текшириш мақсадида қилиниши керак. Синов жараёнида билимларни текширувчилардан бир неча назорат тузилади. Ҳар бир назорат текширувчиси махсус саволларни текширишлари мумкин. Масалан:

I. Назарий билимларни текшириш.

2. Географик номлардан иборат билимларни текшириш.

3. Статистик материалларни, яъни жадвал ва диаграммаларни текшириш.

4. Дафтар ва контур карталардаги мустақил ва амалий ишларни текшириш.

Ўқувчилар ҳар бир назорат текширувчиларидан баҳоларни олгач, ўқитувчи баҳоларни умумлаштириб, ўқувчилар билан биргаликда қўйилган баҳоларни таҳлил қилади. Ҳар бир ўқувчи эгаллаган билими ва кўникмаларига тегишли баҳо олгач, уларнинг нималарни қайта кўриб чиқишлари уқтирилади.

Бўлим ёки боб бўйича ҳар бир ўқувчи шу тариқа баҳоланади. Синов уюштиришдан олдин ижодий гуруҳдан иборат ўқувчилар махсус консультациялар уюштиришлари ва зарур ҳолларда алоҳида ўқувчилар билан шуғулланишлари ҳам мумкин.

Илғор ўқитувчилар тажрибалари шуни кўрсатяптики, дарс-синов уюштиришнинг тахминий тузилиши қуйидагича бўлиши мумкин:

а/ дарс вазифасини аниқлаш; б/ ўқувчилар билимини текшириш ҳамда ҳисобга олишнинг форма ва методларини белгилаш; в/ билимларга нисбатан талаблар ишлаб чиқиш; г/ баҳо нормаларини ишлаб чиқиш; д/ билим манбалари билан ишлаш, ишлаш йўлларини белгилаш; е/ топшириқлар тайёрлаш ва бажариш; ж/ ўқувчилар жавобларини мантиқийлиги ва тўлалигини таҳлил қилиб, якун ясаш.

Юқорида айтганимиздек, ўқувчиларнинг тарқатма материалларига жавобларини қуйидаги тарзда умумлаштириш мумкин:

Ўқувчининг исми-шарифи.

Тарқатма материал рақами.

I-чи саволга баҳо	2-чи саволга баҳо	3- саволга баҳо	Якуний баҳо	Эслатма /ўқувчи билими ва кўникмасидаги камчиликлар/

Ўқувчилар билимини ҳисобга олиш дарси 45 минут жараёнида ўтка-

зилади. Ижодий ишловчи ўқитувчилар ўқувчилар билимини ҳисобга олишнинг хилма-хил усулларидан фойдаланадилар. Уни қисқача қуйидаги тарзда акс эттириш мумкин:

текшириш турлари

Кундалик	Мавзули	Якуний
/дарснинг турли босқичларида билим ва кўникмаларни текшириш	/билим ва кўникмаларни мавзу ўтиб бўлингач текшириш/	/йирик боб ва мавзулар ўтиб бўлингач таълим натижаларини текшириш/

Такрорлаш дарси

Бундай турдаги дарсни ўтказишнинг ўзига хос хусусияти ва мураккаблиги ўқув материали чегарасини аниқ белгилаб олишда, асосий ғояларни, тушунчаларни, воқеликларни, объектларни ўринли таъкидлашдан иборат. Такрорлаш дарси структураси тахминан қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Дарснинг бошланишини ташкил этиш.
2. Дарснинг мақсади ва вазифаларини белгилаш.
3. Ўқув материалларини умумлаштириш ва тартибга солиш.
4. Дарсга якун ясаш ва уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарслари йирик мавзулар ўтиб бўлингандан кейин уюштирилади ва география таълимида кам қўлланилади. Такрорлаш дарсларида тегишли бўлимдаги ҳамма материаллар такрорланмай, асосий эътибор мавзудаги энг муҳим масалаларни чуқурлаштириш, якунлаш ва янги билим билан бойитишга қаратилмоғи лозим.

Такрорлаш вақтида дарснинг тарбиявий томонига кўпроқ эътибор бериш керак. Бунда ўқув материали қизиқарли далиллар, воқеалар, таассуротлар билан боғланиши лозим.

Кириш дарси

Бундай дарс тури йил бошида уюштирилади. Кириш дарсининг асосий вазифаси ўрганишга киришилаётган курснинг мақсад ва вазифаларини очиб беришдан иборат.

Кириш дарси орқали ўқувчилар ке[illegible]кдаги дарсларга руҳий жиҳатдан тайёрланадилар.

Кириш дарси қанчалик пухта, ўйлаб уюштирилса, келажакда ўқув-

чилар шу фанга қизиқиб қатнашишлари учун замин тайёрланади. Келажакдаги дарсларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жиҳатдан кириш дарсига боғлиқ.

Ўқувчилар ўқув фаолиятини ташкил қилишнинг бошқа шакллари

География таълимини /дарс, кузатиш, экскурсиядан ташқари/ ташкил қилишнинг янги шакллари кейинги пайтларда кенг қўлланилмоқда.

Дарс ўз аҳамияти, таълим-тарбиявий вазифаларни бажариши бўйича таълимни ташкил қилиш шакллари ичида етакчи ўринни эгаллайди. Аммо у камчиликлардан ҳам холи эмас. Дарсда, аввало ўрта ўқувчи қобилияти эътиборга олинади. Бунда кучли ва кучсиз ўқувчилар ютқизадилар. Дарснинг ташкил қилиниши деярли бир хил қолипда бўлиб, унда ўқувчилардаги ижодий хислатларни тўла намоён қилиш имконияти бўлмайди. Ҳозирги кунда таълимни ташкил қилишнинг энг кенг қўлланилаётган шаклларидан бири маъруза-семинардир.

Маъруза ўқитувчидан катта тайёргарлик талаб қилади. У бир вақтнинг ўзида таълим шакли бўлиш билан бирга, ўқитишни оғзаки баён қилиш учун ҳам мўлжалланади.

География таълимида маъруза кириш дарсларида, программанинг йирик бобларини ўтганда, ўрганилаётган материалда назарий билимлар кўпроқ бўлса, кенг қўлланилади.

Маърузани ўқитувчидан ташқари илмий ходимлар, иқтисодчилар, журналистлар ва бошқа мутахассислар ҳам олиб боришлари мумкин. Маърузага тайёрланишда қуйидаги режа асосида иш кўриш мақсадга мувофиқ:

1. Мавзуни танлаш ва маъруза мақсадини аниқлаш.
2. Танланган мавзу бўйича дарслик ва қўшимча адабиётлардан материалларни ўрганиш.
3. Маърузанинг режа-кўчирмасини тайёрлаш, унда маъруза вазифалари, жиҳозлари, ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти, уй вазифаси белгиланиши керак.

Илғор ўқитувчилар тажрибалари шуни кўрсатяптики, маърузани қуйидаги ҳолларда кўпроқ қўллаш самарали натижалар беради:

1. Олдинги материал билан оз миқдорда боғлиқ бўлган ёки умуман боғлиқ бўлмаган янги материални ўтишда.
2. Ўтилган ўқув материалининг турли бўлимларини умумлаштиришда.

3. Ўрганилган қонуниятларнинг амалий қўлланилиши тўғрисида ўқувчиларга маълумотлар берилганда.

4. Фанлараро алоқалар айниқса кенг зарур бўлган мавзулар ўрганилаётганда.

5. Муаммоли дарсларни ўтказишда.

Семинар бир неча маъруза машғулотларидан кейин уюштирилади. Унинг асосий вазифаси ўқувчиларда ижодий қобилиятларни ҳамда мустақиллик хислатларини тарбиялашдан иборат. Семинар машғулотларини умумлаштирувчи такрорлашдан кейин, яъни йирик мавзу ёки бўлим ўрганиб бўлгандан кейин уюштирилиши мумкин.

Семинар машғулотини ташкил қилишга тайёргарлик мавзуни ўрганишга қадар бошланиши керак. Ўқувчиларга алоҳида-алоҳида топшириқлар берилади, билим манбалари аниқланади, мустақил ишлаш учун зарур бўлган материаллар тизими белгиланади. Семинар уюштирилиши лозим бўлган мавзу ўқувчилар ўртасида тақсимланади. Бунда бир неча ўқувчи ўқитувчи тавсия қилган қўшимча географик адабиётлардан ўрганилаётган саволларга қисқача жавоблар тайёрлайдилар. Иккинчи гуруҳ ўқувчилар эса кундалик матбуотдан /журнал ва газеталардан/ мавзуга оид материалларни тўплайди, учинчи гуруҳдаги ўқувчилар эса тасвирли ва картография материалларини йиғадилар ва ҳоказо.

Бутун синф ўқувчилари семинар уюштириладиган мавзу бўйича топшириқлар олади, ўқитувчи муҳокама қилиниши керак бўлган мавзу саволларини эълон қилади. Семинар машғулотига ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда мавзуга оид қўшимча география адабиётларини ҳам тўплайди. Семинарда вақтнинг кўп қисмини мунозара, ўқувчиларнинг қўшимча хабарлари эгаллаши керак.

Семинарда мавзу бўйича ҳар бир ўқувчи ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириши керак. Синфдошларининг чиқишларини таҳлил қилишга ўрганишлари лозим. Семинарда ўқувчиларнинг маърузалари 5-7 минутдан ошмаслиги керак. Маърузаларнинг режасини ўқувчилар мустақил туза олишлари лозим.

Семинарда ўқувчиларнинг нутқ маданиятига, ўз фикрини образли, қисқа ва аниқ баён қила олишига катта аҳамият берилади. Ўқитувчи ўқувчиларга ўз маърузасини маълум хулосалар билан якунлашга ўргатиши керак. Ўқувчининг қилган маърузасини баҳолашда режанинг аниқлиги, мавзуни мантиқан очиб бера олиш маҳорати, нутқ маданияти, далилларнинг ва умумий хулосаларнинг қанчалик тўғрилиги ҳисобга

Маърузачиларга саволлар беришни ўқитувчи рағбатлантириб туриши керак. Чунки кўпчилик ўқувчиларда бу маҳорат йўқ. Семинар якунида синфдаги ҳар бир ўқувчи баҳоланиши керак. Юқоридагиларга асосланиб география таълимида маъруза семинар машғулотларининг қуйидаги ижобий томонларини ажратиш мумкин:

I. Қисқа вақт ичида кўп ҳажмда билим олиш имконияти туғилади.

2. Уй вазифаси енгиллашади, унга вақт кам сарфланади.

3. Замонавий, иқтисодий, экологик, сиёсий, демографик маълумотларни қўллаш имконияти туғилади.

4. Ўқувчиларда турли билим манбалари билан ишлаш кўникмалари шаклланади.

5. Ўқувчилар ижодий топшириқларни бажаришга ўрганади, мантиқан фикрлаш, ўз фикрини исботлаш хислатлари шаклланади. География билимларига бўлган ҳавас ошади.

6. Ўқувчиларда мустақил ишлашга интилиш кучаяди.

7. Янги техника воситаларидан – компьютерлар видеотехникадан фойдаланиш имконияти туғилади.

8. Ўқувчиларда махсус кўникма ва малакалар шакллантириш имконияти туғилади.

<u>Ўз-ўзини текшириш учун саволлар</u>

I. География таълимини ташкил қилишнинг қандай шаклларини биласиз?

2. Дарс нима ва унга қандай педагогик дидактик талаблар қўйилади?

3. Ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги қандай компонентлардан иборат бўлади?

4. Дарснинг мақсади ва вазифалари деганда нимани тушунасиз?

5. Дарс методларини танлаш деганда нимани тушунасиз?

6. География дарсларини режалаштиришнинг қандай турларини биласиз?

7. Евросиё материги бўйича дарслар тизими режасини тузинг?

8. Дарснинг тахминий режасини тузинг?

9. Географиядан қандай дарс турларини биласиз?

I0. Малака ва кўникмалар ҳосил қилиш дарсини ўзингиз хоҳлаган бирон мавзу бўйича режалаштиринг.

II. Ўқувчилар билимини ҳисобга олиш дарсининг моҳияти нималардан иборат?

I2. География дарсларида синов уюштириш деганда нимани тушунасиз?

I3. Ўқувчилар билимини текширишнинг қандай турлари мавжуд?

I4. Лекция-семинар дарсларининг ижобий ва салбий томонларини жадвал тарзида акс эттиринг.

Адабиётлар:

I. Герасимова Т.Н. Основы методики обучения начальному курсу физической географии, М., Педагогика, 1978.

2. Методика обучения географии в средней школе, Под.ред.И.С. Матрусова., М., Просвещение 1985.

3. Панчешникова Л.М. Урок географии, анализ и оценка, - География в школе, 1975, № 6.

4. Нуруллаева К.Т. Каждому уроку отличную подготовку, - География в школе, 1977, № 6.

5. Муминов О.А. Замонавий география дарсига қўйиладиган талаблар, Тошкент, Ўқитувчи, 1990.

6. П.Мусаев. Ўзбекистон географиясини ўқитиш, Тошкент, Ўқитувчи, 1979.

ГЕОГРАФИЯ ДАРСИНИНГ ТАҲЛИЛИ
/тахминий тартиби/

I. Мактаб, синф, фан ўқитувчисининг фамилияси ва исми.

2. Дарс мавзуси, унинг мақсади ва вазифалари.

3. Дарсдаги ўқув материалининг мазмуни, илмийлиги, программага мувофиқлиги, тарбиявий йўналиши, дарс мазмунида назария билан амалиётнинг алоқадорлиги.

4. Дарснинг бориши, изчиллиги, ўзаро боғланиши ва унинг қисмлари ўртасидаги боғлиқлик, ўқувчилар билимини текшириш, таълим усулларининг танланиши. Дарс самарадорлигини оширишга қаратилган тадбирлар. Ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш. Ўқувчилар ўзлаштирмовчилигини олдини олиш учун кўриладиган тадбирлар.

5. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилишда ўқитувчининг раҳбарлиги;

а/ ўқитувчининг иш усули, мақсадга эришишда қатъиятлиги, ўқув-

чиларга нисбатан талабчанлиги, уларни назорат қилиб туриши, ўқитувчининг нутқи, маданияти, педагогик маҳорати ва х.к.

б/ дарсда ўқувчиларнинг мустақил ишлари, дарсга қизиқиши, улар билиш фаолиятининг фаоллиги, ўқувчиларни билим олишга жалб этиш усуллари.

6. Дарс натижаси. Ижобий томони ва камчиликлари. Дарс бўйича умумий хулоса. Шу дарс мавзуси бўйича ўқитувчининг ишини яхшилаш, ўқувчилар фаоллигини ошириш бўйича таклиф ва мулоҳазалар.

Ўқитувчи дарсини кузатиш тартиби

I. Дарсга тайёрланиш: дарснинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти, дарснинг режа=кўчирмаси, ўқув қўлланмалари, синф хонасини тайёрлаш, ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги.

2. Дарснинг бошланиши ва унинг ташкилий қисми: синф дарсга тайёрми? зарур карталар осилганми? синф доскаси тайёрми? техника воситалари, картиналар тайёрми? Биринчи минутдан дарсга нисбатан синф ўқувчиларининг кайфияти қандай?

3. Уй вазифаларини текшириш: текшириш усули, текшириш жараёнида ўқувчилар ҳолати, уй вазифасини бажармаган ўқувчилар ҳолати, уй вазифасини бажарм'ган ўқувчилар билан муомала ҳолати.

4. Текширилаётган билимнинг янги мавзу билан боғлиқлиги. Билимларни текширишда ўқувчилар фаоллигини ошириш йўллари. Билимларни текширишда карталан ва воситалардан фойдаланишлик аҳволи. Ўқитувчи баҳосининг объектив қўйилганлиги. Кўникмеларни эгаллаш аҳволи.

5. Янги материални ўрганиш: ўқувчиларни дарс мавзуси билан таништириш. Янги материални ўрганиш мақсади очиб бериладими? Янги материални ўрганиш ва тушунтириш тартиби? Янги материалнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти. Ўрганиладиган тушунчалар, атамалар ва номлар.

6. Ўрганилган дарсни мустаҳкамлаш. Янги мавзунинг қайси саволлари мустаҳкамланади. Мустаҳкамлашда қандай усуллар қўлланилади. Мустаҳкамлашда мақсадга эришилдими?

7. Дарс давомида бажарилган мустақил ва амалий ишлар.

8. Уй вазифаси: топшириқнинг мазмуни, дарслик ва карталардан фойдаланиш кўринишл ри мавжудми? Уй вазифасини бажариш бўйича кўрсатмалар берилдими?

Дарс таҳлилининг тахминий намунаси

I. Дарсга тайёргарлик:

а/ дарснинг мавзуси;

б/ дарснинг мақсади;

в/ дарсга оид ўқув қуроллари;

г/ дарсга ўқувчилар тайёрлиги;

П. Дарснинг бошланиши:

а/ ўқувчилар интизоми;

б/ дарс мазмунининг ҳозирги замон географияси [illegible] билан боғлиқлиги;

в/ янги мавзу билан ўтилган мавзунинг боғланиши;

Ш. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини текшириш:

а/ ўқувчилар билимини текшириш учун саволлар қўйилиши;

б/ ўқувчилар кўникмасини текшириш учун саволлар қўйилиши;

в/ ўқувчилар малакасини текшириш учун саволлар;

г/ қўйилган саволларнинг ўқувчилар савиясига мослиги;

д/ саволларни ечишда ўқувчилар фаоллиги ва бу борада кўрилган тадбирлар.

ж/ сўраш шакли /ялпи, якка/.

ІУ. Янги материални ўрганиш:

I. Ўқувчиларнинг янги билимларни ўрганишини ташкил қилиш бўйича, ўқитувчи иш усулларини ўрганиш.

2. Ўқитувчининг янги билимлар мазмунини баён қилишни баҳолаш;

а/ таълим=тарбиявий;

б/ дарснинг илмийлиги;

в/ фанлараро алоқалар ўрнатиши;

г/ ўрганилаётган материалнинг амалий аҳамияти;

д/ таянч билимларни ишлата олиши;

ж/ янги материални баён этиш услуб ва усуллари;

з/ амалий ишларни ташкил этиши;

и/ мустақил ишлар ташкил этиши;

л/ кўргазмалиликдан фойдаланиши;

м/ материалнинг ўқувчилар ёшига мослиги;

н/ ўқувчилар билан якка тартибда ишлаш;

о/ яхши ва бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар билан ишлаши;

я/ техника воситаларидан фо[illegible]ланиши;

У. Дарснинг барча босқичларида ўқувчилар ишларини баҳолаш:

а/ ўқувчилар диққати, фаоллиги;

б/ ўқитувчи саволларига жавоб бериш тезлиги;

в/ ўқувчининг ўтириб жавоб беришдаги ҳолати билан тахта олдида жавоб беришини қиёслаш;

г/ жавобни карта билан боғлай олиши;

д/ материални тартиб билан ёрита олиши;

УI. Янги материални мустаҳкамлаш:

а/ дарс режасида янги материални мустаҳкамлашнинг ўрни;

б/ материални мустаҳкамлаш усули /суҳбат, ўқувчиларнинг мустақил ишлари ва ҳоказо/.

УП. Уйга вазифа:

а/ дарсда уй вазифасининг ўрни;

б/ уй вазифасининг ўқувчиларга тушунарли бўлиши;

г/ уй вазифасини бажаришнинг янги йўллари;

д/ уй вазифани бажариш учун ўқитувчининг йўл-йўриқлари ва кўрсатмалари;

е/ уйга вазифани бажариш жуда кўп вақтни олмайдими?

и/ уй вазифасини бажаришда қандай қийинчиликлар эгаллаш мумкин?

УШ. Ўқитувчининг педагогик маҳорати:

а/ ўқитувчи қиёфаси, дарс беришдаги мустақиллиги, фикрининг тўлиқлиги, билим даражаси;

б/ ўзини ва синфни бошқара олиши,интизомни йўлга қўйиши;

в/ ўқувчилар билан муомаласи, педагогик такт;

г/ ўқитувчи нутқи равонлиги;

IX. Дарсга умумий баҳо бериш ва хулосалаш:

а/ қўйилган мақсад ва таълим-тарбиявий вазифани амалга оширилиши;

б/ ўқувчилар қандай янгиликка эришдилар?

в/ қандай билимлар тизимланди;

г/ дарсда қўйилган вазифаларнинг /таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи/ бажарилиши;

д/ ўқитувчи фаолияти /таълимий ва ташкилий таълим мақсади, вазифалари,усулларига жавоб бера оладими;

е/ ўқитувчининг қайси хислатлари ижобий;

ж/ ўқитувчининг сизга ёқмаган томонлари;

и/ дарсни ташкил этишдаги таклифлар;

к/ дарснинг баҳоси.

Адабиётлар:

1. Аксакалова Г.Г. Методическое пособие по факультативу"основы экономики народного хозяйство" М., Просвещение, 1985.

2. Курбонниёзов Р. Факультатив машғулотлар ҳақида – Совет мактаби, 1977 № 5.

3. Курбонниёзов Р. Қишлоқ хўжалик экономикаси асослари факультатив курсини ўрганиш. Совет мактаби, 1982, 4= сон.

4. Курбонниёзов Р. Самостоятельная работа учащихся на факультативах, география в школе, 1979, 3= сон.

5. Курбаниязов Р. Роль факультативного курса основы экономики сельского хозяйства в профориентации учащихся. География в школе, 1980, 1= сон.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ДАРСДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР

География ўқитишнинг илмий даражасини кўтаришда таълим усуллари ва воситалари билан биргаликда дарсдан ташқари ишларнинг ҳам аҳамияти катта.

Илғор ўқитувчилар тажрибалари шу нарсани кўрсатмоқдаки, фанга турли касбларга бўлган қизиқиш кўпчилик ҳолларда синфдан ташқари ишларни қанчалик самарали ташкил этилиши билан боғлиқ. География бўйича дарсдан ташқари ишлар ниҳоятда хилма-хил. Программа талаб этган кўпгина билимларни синфдан ташқари вақтларда олиш мумкин.

Географиянинг энг муҳим хусусиятларидан бири, ўқувчи яшаб турган атроф=муҳит тўғрисида уларга атрофлича билим беришдир. Программадаги кўпгина амалий ишларни бевосита синфдан ташқари пайтларда уюштириш мумкин.

Дарсдан ташқари ишларнинг асосий мақсади ўқувчиларни ҳар томонлама баркамол ривожлантиришдан иборат бўлиб, фан бўйича олган билимларини чуқурлаштириш, уларда билишни фаоллаштиришдан иборат.

Дарсдан ташқари ишларнинг таълимий ва тарбиявий вазифалари, фаннинг умумий мақсади ва вазифаларидан келиб чиқади. Дарсдан ташқари ишлар ўқувчиларда ҳамкорлик, дўстлик меҳнатга муҳаббат, касбларга қизиқиш хислатларини тарбиялайди. Ўқувчиларни табиат ва жамият ҳаётига оид бўлган қизиқарли фактлар, тушунчалар, кўникмалар билан қуроллантиради. Энг муҳими ук чиларни география фанига бўлган қизиқишларини оширади. Айн а, табиатга ва ишлаб чиқаришга

экскурсиялар уюштириш ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ишларга бўлган ҳавасларини янада оширади.

Дарсдан ташқари ишларнинг муваффақияти уларни тўғри режалаштиришдан бошланади. География ўқитувчиси режалаштиришда жавобгар шахсдир. Дарсдан ташқари ишларнинг пухта режалаштирилиши унинг муваффақиятли ўтишини таъминлайди. Режалаштириш алоҳида ўқувчилар, ҳамда ўқувчилар гуруҳи билан ишларни ташкил қилиш имкониятини беради. Унга йил давомида уюштирилиши лозим бўлган муҳим тадбирлар киритилади. Режа қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- жамият тараққиёти мақсадлари ва талаблари асосида бўлиши;
- ўқувчиларни келажак ҳаётга тайёрлаш;
- мамлакатнинг ҳозирги ҳаёти билан боғланган бўлиши. Ўзбекистоннинг муҳим саналари, воқеаларини ўзида мужассамлаштириш;
- мактабнинг умумий ўқув-режаси тадбирлари билан боғланган бўлиши;
- ўқувчиларнинг шахсий қобилиятларини ва ёш хусусиятларини эътиборга олиши, ҳамда турли усул ва шаклларни ўзида мужассамлаштириши;

Режада ишнинг қисқача мазмуни берилиши лозим. Унинг тахминий шакли қуйидагича бўлиши мумкин.

- мактабда географиядан дарсдан ташқари ишларни уюштириш тадбирлари режаси:

Р	Иш мазмуни	уюштириш шакли	ўтказилиш муддати	уюштирувчи шахс	Бажарилиши ҳақида белги	Эслатма

Режани қуйи ва юқори синф ўқувчилари учун алоҳида-алоҳида ҳам тузиш мумкин. Дарсдан ташқари ишларнинг асосий маркази география хонаси ҳисобланади. Дарсдан ташқари ишлар ўқувчиларнинг бўш пайтларида уюштирилади ва у қуйидаги талабларга:

Ғоявий-сиёсий, жамият учун фойдали касбларга, экология, ўлкашунослик, мазмунан янги йўналишларга, ўқувчи ёши ва шахсий қобилиятларига жавоб бериши керак.

Географиядан дарсдан ташқари ишлар назарий ва илмий йўналишга эга. Чунки ўқувчилар турли хил табиий ва иқтисодий топшириқларни ҳам дарсдан ташқари вақтларда бажариши мумкин.

Дарсдан ташқари ишлар, уларда қатнашадиган ўқувчилар сони ва уюштириш шаклларига кўра хилма=хил бўлиши мумкин. География бўйича дарсдан ташқари ишларни ёппасига ва алоҳида тарзда уюштириш мумкин. Илғор география ўқитувчилари тажрибаларида ва кўпчилик мактабларда дарсдан ташқари ишларнинг қуйидаги турлари кенг тарқалган.

Географиядан ўтказиладиган дарсдан ташқари ишлар шакли

Дарсдан ташқари ишларни уюштириш усуллари

Дарсдан ташқари ишларни ташкил этиш усуллари

табиатда олиб бориладиган ишлар	географик адабиётлар билан ишлаш	ўйинлардан фойдаланиш
экскурсия поход, кузатиш	рефератлар докладлар, газеталар, стендлар тайёрлаш	кечалар, олимпиадалар, викториналар, турли хил ўйинлар уюштириш.

География таълимида дарсдан ташқари ишларнинг баъзи шаклларига таъриф

География тўгараги:

Географияда энг кенг тарқалган дарсдан ташқари ишлар шакли. Унга барча синф ўқувчилари ихтиёрий равишда ёзилишлари мумкин. Тўгарак иши мавзуси тор мазмунга эга бўлиши ҳам мумкин. Масалан: "Бизнинг қишлоғимиз" "География саёҳатчилари". Тўгарак ўз номига эга бўлиши лозим. Масалан: "Ёш табиий географлар", "Ёш иқтисодий географлар", "Ёш геоморфологлар", "Ёш гляциологлар", "Ёш саёҳатчилар", "Ёш экологлар", "Ёш демографлар" ва ҳоказо.

Тўгарак фаолияти қуйидагича режалаштирилиши мақсадга мувофиқ

Р:	Машғулот шакли ва ўтадиган жойи	Машғулот мазмуни	Муддати	Бажарувчилар

Тўгарак ишининг самарадорлиги кўп жиҳатдан режанинг қандай тузилишига боғлик. Тўгарак ўз журналига ёки кундалигига эга бўлиши керак. Тўгарак аъзолари алоҳида кундаликка ҳам эга бўлганлари маъқул. Ўқитувчи кундаликка ўқувчилар қизиқиши, уни ўтказиш шакли ва усуллари, ўқувчилар мустақиллиги, қийин саволларни акс эттириб боради. Кундаликда адабиётлар рўйхати ҳам акс эттирилади.

Тўгарак ойда ёки ҳар I5 кунда бир марта ўтказилиши мумкин. Тўгаракнинг шўъбалардан иборат бўлади. Шўъба деганда катта тўгаракнинг бир қисми тушунилади. Масалан, тўгарак таркибида геология шўъбаси, геоботаника шўъбаси, ўлкашунослик шўъбаси бўлиши мумкин. Ўлкашунослик шўъбаси ўз ўлкасини ўрганиш ва саёҳат билан ҳам шуғулланиши мумкин /у - пиёда, велосипед, сув орқали уюштирилиши ҳам мумкин/. Туризм - ўлкашунослик шўъбасида гуруҳ командири, хўжаликлари сайланиши керак ва гуруҳ аъзолари ўртасида қилинадиган ишлар тақсимланиши лозим. Гуруҳда картограф, гидролог, геолог, геоморфологлар ажратилиши керак. Бундан ташқари фотограф, рассом бўлса янада яхши,шўъба хилма-хил мавзуга эга бўлиши ҳам мумкин.

Тўгарак раҳбари унинг аъзолари билан биргаликда тўгарак низомини ишлаб чиқади. Низом мазмуни тахминан қуйидаги бўлимлардан иборат бўлиши мумкин:

I. Тўгарак ишининг мақсади ва вазифалари.
2. Тўгарак ишининг мазмуни ва методлари.
3. Тўгаракка раҳбарлик ва унинг таркиби.
4. Тўгарак аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари.

Тўгаракнинг фаолиятига ўқув йили якунида ҳисоб берилади.

Ҳисоботни қуйидаги усулда тайёрлаган маъқул;

I. Тўгарак фаолларининг бир йиллик ҳисоботи.
2. Тўгаракнинг энг яхши аъзоларини тақдирлаш.
3. Келгуси ўқув йилига янги фаоллар сайлаш.
4. Турли хил географик ўйинлар уюштириш ва ҳоказо.

География жамияти - янги шакл бўлиб яқинда пайдо бўлди. География тўгараги билан география жамияти ўртасида қандай фарқ мавжуд? Бу,аввало,синфдан ташқари ишлар ҳажми билан боғлиқ бўлиб, география жамияти тўгаракка қараганда анча катта бўлади, унинг фаолияти бир-мунча кўп қиррали ва ранг-баранг бўлади. Жамият ҳам ўз устави,эмблемасига эга бўлиши мумкин. География жамиятининг мақсади мактаб ўқувчилари ва аҳоли ўртасида географик билимларни тавсия қилишдан иборат. Жамиятнинг асосий вазифаси излаш ва тад-

киқот ишларидан иборат бўлиши лозим. Географик изланишда ўқувчилар архив материаллари билан танишадилар, кутубхонадаги илмий оммабоп адабиётлар, географик картиналар, расмлар, гравюралар билан ишлайдилар. География тадқиқотларида ўқувчилар математик усуллар, картография элементлари, асбоблар билан ишлай олишлари рак.

Ўқувчиларнинг илмий жамиятлари қатъий топшириқлар асосида фаолият кўрсатганлари маъқул. Топшириқлар тахминан қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Ўзбекистон табиатини ўрганиш.
2. Атроф-муҳитни қўриқлаш.
3. Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурсларини ўрганиш.
4. Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни жойлаштириш муаммолари ва ҳоказо.

География клублари

Дарсдан ташқари ишларнинг бу тури география ўқитувчилари ва ўқувчиларнинг энг қизиқарли фаолиятларидан ҳисобланади. Клублар ўқувчиларнинг дам олиш чоғида уларнинг илмий билимларини тўлдириш учун тузилади. География клубларига турли ёшдаги ўқувчиларни жалб қилиш мумкин. Унинг фаолиятига турли соҳа мутахассисларини таклиф қилиш мақсадга мувофиқ. География клубларига ўқувчилардан ташқари аҳолини ҳам жалб қилиш мумкин. География клубларини мактабдан ташқари ташкилотларда ҳам ташкил қилса бўлади. Клубнинг ташкилий таркиби қуйидагича бўлиши мумкин: клуб раиси, клуб совети /секциялар раҳбарлари/, клуб аъзолари. Клуб учун устав ва эмблема шарт эмас. Клублар тахминан қуйидаги йўналишларда олиб борилиши мумкин:

- табиатни севувчилар клуби,
- сиёсий клублар,
- дўстлик клублари,
- қизиқарли учрашувлар клуби,
- киносаёҳатчилар клуби,
- саёҳат-ўлкашунослик клуби,

Табиатни севувчилар клубига табиий географияга қизиқувчилар, табиатни қўрикловчи жс хуярлар, ўсимлик ва ҳайвонларни севувчилар аъзо бўлишлари мумкин. Бундай клуб фаолиятида география, биология ўқитувчилари яқин алоқада бўлишлари лозим. Сиёсий ва дўстлик клуб-

ларига - чет эллар географиясига кизикувчи ўкувчилар, жахон табиати, мамлакатлари масалалари билан шуғулланувчилар, чет тилларини биладиган ва унга кизикадиганлар бирлашадилар. Кизикарли учрашувлар клубида илғор ишчилар, олимлар, нодир касб эгалари билан мулокотда бўлинади. Юкоридаги барча клублар фаолиятига ота=оналарни хам жалб килиш лозим. Уларни клубларнинг фахрий аъзолари килиб сайлаш хам мумкин.

География олимпиадаларини уюштириш

Олимпиада дарсдан ташкари ишларнинг энг мухим турларидан саналади. У ўкувчиларнинг география фанига бўлган кизикишларини ва билиш фаолиятларини шакллантиришда мухим ахамиятга эга. География бўйича уюштириладиган олимпиадалар ўкувчиларнинг энг кенг таркалган оммавий мусобакаларидан бири хисобланади.

География олимпиадаларини уюштиришдан асосий максад:

1. Ўкувчиларнинг географик картани билиши ва контур карта билан ишлай олишини, карта бўйлаб саёхат кила олиш, карталарнинг контурини таний олишига ўргатиш.

2. Турли карталар асосида табиий=географик ва иктисодий географик таъриф ёза олишга тайёрлаш.

3. Турли табиий ва иктисодий худудларни киёслай билишларига эришиш.

4. Ер шари табиатининг ривожланиш конуниятлари, турли жойлар табиатининг хилма=хиллиги сабабларини аниклай олишга ўргатиш.

5. Амалий кўникма /контур картада ишлай олиш, мўлжаллаш, топографик, картографик, иктисодий хисоб-китоблар килиш ва х.к./ларни эгаллашларига кумаклашиш.

6. Ўз тумани, вилояти, жумхурияти географиясини билиш бўйича саволларга ўкувчиларнинг канчалик жавоб беришларини синаш.

География олимпиадалари ўкувчиларнинг келгусида кандай касб эгаси бўлишини танлашда хам катта ахамиятга эга.

Олимпиадаларни илмий текшириш илмгохлари, олий ўкув юртлари билан хамкорликда уюштириш керак. Олимпиадаларда натижалар саволларга кўйилган очколарни якунлаш билан аникланади. Топширикка пухта, тўғри жавоб берган ўкувчилар ғолиб деб топилади. География фани бўйича олимпиадалар 4 турда уюштирилади; биринчи тур-мактаб олимпиадаси, иккинчи тур-туман олимпиадаси, учинчи тур - вилоят олим-

пиадаси, тўртинчи тур – жумҳурият олимпиадаси. Уларни ўтказиш муддатлари алоҳида белгиланади.

Саволлар турдан=турга мураккаблашиб боради. Биринчи тур голиблари иккинчи турга қўйилади ва ҳоказо. Олимпиадага тайёргарлик ўқув йили бошланишидан бошланмоғи керак. Бунда ўқувчиларга зарур адабиётлар тавсия қилиниши лозим. Энг аввало, география тўгараги деворий рўзномаси орқали қизиқарли материаллар, географик ўйинлар, бошқотирғичлар эълон қилиниши мақсадга мувофиқ. Агар имкони бўлса, ўқувчилар билан география олимлари учрашувларини ўтказиш лозим.

Биринчи тур, яъни мактаб олимпиадасини қизиқарли ташкил қилиш керак. Уни ўтказиш куни ёзма ва оғзаки равишда эълон қилиниши ва ҳакамлар ҳайъати педагогик кенгашда тасдиқланиши керак. Ҳакамлар ҳайъати таркибига география ўқитувчиси, ота=оналар, аълочи ўқувчилар киритилса янада яхши.

Олимпиадани тайёрлашнинг энг муҳим қисмларидан бири савол ва топшириқларни тузишдан иборат. Тузиладиган саволлар программа талабларига мос бўлиши лозим. Олимпиада саволлари мазмунан бой, ўқувчиларни қизиқтира оладиган, ўқувчилар ўз билимларини янги шароитларда қўллайдиган даражада бўлиши, энг муҳими саволлар ўқувчиларни ўйлашга, фикрлашга ундайдиган бўлиши керак. Олимпиадани уюштиришда барча ўқувчиларга бир хил шароит яратилиши керак. Тавсия қилинадиган саволларни жуда мураккаб, чигал қилиб тузиш ҳам ярамайди. Энг муҳими, қўйиладиган саволлар барча ўқувчилар учун тушунарли бўлгани маъқул.

Саволлар имкони борича муаммоли қилиб тузилиши ва таққослаш характерига эга бўлиши керак. Айниқса, у ёки бу ҳодисанинг қонуниятларини очиб бериш, статистик маълумотлардан фойдалана олиш, оддий схема, диаграммалар чиза олиш, хилма=хил карталардан билим манбаи сифатида фойдалана олиш тарзда бўлиши лозим. Табиий мужассамаларнинг экологик аҳволини таҳлил қилиш, космик фотосуратлар билан ишлай олиш айниқса муҳим.

Қуйида 1992 йил жумҳурият олимпиадасида ўқувчиларга ҳавола қилинган саволлардан намуналар келтирамиз:

9= синф

I. Сизнингча Мингбулоқ кони асосида нефтни қайта ишлайдиган заводни қаерга қуришни тавсия этасиз. Фикрингизни изоҳланг.

2. Бизнинг жумхуриятда ёғинли булутлар нега уфкнинг ассоан ғарб томонидан келади?

3. Куйидаги кишлок хўжалик ўсимликлари собик СССРнинг каерларида етиштирилади: шоли, пахта, соя, узум, канд лавлаги, чой, картошка, буғдой, цитрус, хурмо, дўлана.

4. Тошкент - Душанба шахарлари орасидаги масофа меридиан бўйлаб неча км га тенг?

X синф

I. Ўзбекистонда экологик инкирознинг ижтимоий окибатларини ва уни бартараф этиш чораларини тушунтиринг.

2. Мактабингизга якин жойлашган саноат корхонасини иктисодий=географик жихатдан таърифлаш режасини беринг.

3. Жахонда номлари ўзгарган давлатлардан IO тасини ёзинг.

4. Ўзбекистон чекка нукталарининг географик координаталарини аникланг.

XI синф

I. Ўзбекистон мустакилликка эришгунча унинг халк=хўжалик комплексида кандай ўзгариш бўлиши керак?

2. Зилзила хакида билганларингизни ёзинг. Зилзилани вужудга келтирувчи омиллар, унинг кучини аниклаш усуллари ва воситалари, ўлчамлари, халокатли зилзилага мисоллар келтиринг.

3. АКШ иктисодий жихатдан ривожланишини таъминловчи омиллар.

4. Маркетинг, менежмент, брокер, биржа тушунчаларини таърифланг.

География конференциялари уюштириш

География конференциялари синфдан ташкари ишларнинг энг мухим шаклларидан бири бўлиб, ўкувчиларни шу фанга оид адабиётлар билан таништиришда мухим ахамиятга эга. Конференция бирон=бир географик муаммога бағишлаб ўтказилиши мумкин. Унга бағишлаб стендлар, докладлар, географик адабиётлар кўргазмаси ташкил килиниши лозим. Конференция мазмунан куйидагича бўлиши мумкин:

I. Программа материалларини ўмумлаштиришга, тартибга келтиришга бағишланади.

2. Билимларни амалда куллашга оид, масалан; "Карталарнинг халк

хўжалигидаги аҳамияти" ёки "Космик суратлардан халқ хўжалигида фойдаланиш" мавзуида.

3. Фанлараро муаммоларга оид; масалан: "Инсон ва атроф-муҳит", "Табиат-бизнинг уйимиз" ва ҳоказо.

Географик конференцияга тайёргарлик 3-4 хафта олдин бошланиши керак. Унинг ўтказилиши ўқувчиларга эълон қилиниши лозим. Конференция мавзусига оид адабиётлар рўйхати ҳамда викторина саволлари тавсия қилиниши янада яхши.

Конференция мавзусига оид маърузачилар ихтиёрий бўлиши лозим. География ўқитувчиси маърузачиларга консультациялар уюштириш, уларга маъруза матни қандай бўлишини, зарур адабиётлар рўйхатини ҳамда кўргазмали қуролларни танлаш ҳақида кўрсатмалар бериши керак.

Тажрибалар шуни кўрсатяптики,УI-УШ синф ўқувчиларини географияга оид адабиётларга бағишланган конференциялар қизиқтирса, юқори синфларда иқтисодий=сиёсий ва экологик муаммоларга бағишланган конференцияларга ўқувчилар анча қизиқадилар. Кейинги вақтларда конференцияларни"амалий ўйинлар" ўтказиш тарзида уюштириш кенг ёйилмоқда. Бунда конференция қатнашчиларига журналист, элчи, корхона раҳбари, брокер, илмий ходим, каби ролларда чиқиш тавсия қилинади. Бундай вақтларда ўқитувчи раҳбарлигида ўртага ташланадиган саволлар олдиндан тузиб ва кўриб чиқилиши лозим. Ўлкашунослик мавзусига бағишланган конференцияларда ҳам ўқувчилар фаол қатнашадилар. Улар хилма=хил мавзу ва муаммоларга бағишланиши мумкин. Ўқувчилар ўзлари яшаб турган қишлоқ, аҳоли пункти ёки шаҳарга бағишлаб ҳам конференциялар уюштириши мумкин. Қуйида "Биз яшаб турган шаҳар" мавзуси бўйича ўюштириш мумкин бўлган конференция режасини келтирамиз. Мавжуд адабиётлар асосида конференция режаси олдиндан тузилиши лозим.

I. Шаҳарнинг географик ўрни ва табиий шароити.
2. Шаҳарнинг шу ерда вужудга келиш тарихи.
3. Шаҳарнинг тарихий жойлари.
4. Шаҳар саноатига умумий таъриф.
5. Корхоналар:
   а/ оғир саноат корхоналари;
   б/ енгил саноат корхоналари;
   в/ озиқ=овқат саноати корхоналари;

6. Алохида саноат корхоналарига тавсиф.
   I. Тукимачилик комбинати.
   2. Тикувчилик фабрикаси.
   3. Оёқ=кийим фабрикаси.
   4. Иссиқлик электростанцияси ва ҳ.к.
7. Шаҳарнинг маданий марказлари ва ўқув юртлари.
8. Шаҳарнинг келажакдаги ривожи.

Ўқувчилар бу мавзуга бағишлаб шаҳар паспортини тузадилар, шаҳарнинг ишлаб чиқариш алоқалари карта=схемасини ишлайдилар. Конференция жараёнида кинофильмлар намойиш қилиниши, шеърлар ўқилиши, меҳмонларнинг чиқишлари бўлиши керак.

Конференциядан кейин ҳар бир ўқувчи фаолияти баҳоланиши керак. Шундагина дарсдан ташқари ишларга уларнинг қизиқишлари ортади.

География ҳафталиклари. Синфдан ташқари ишларнинг янги шаклларидан ҳисобланади. География ҳафталиклари мужассама тадбирлардан иборат бўлиб,унинг таркибига географик кечалар, конференциялар, географик билимлар, кўрик-танловлар, рўзнома, рефератлар танлови ва ҳоказолар кириши мумкин. Ҳафталик дарсдан кейин, ҳафтанинг олти куни жараёнида ўтказилади. Унинг асосий мақсади географик билимларни тавсия қилишдан иборат. Ҳафталикдан мақсад мактабда география таълими ва географиядан синфдан ташқари ишлар қандай ташкил этилиши аниқланади. География ҳафталиги одатда мактабнинг ўқув=тарбия режаси асосида уюштирилади.

Ҳафта жараёнида қуйидаги тадбирлар уюштирилиши мумкин:
- география ҳафталигига тайёргарлик ва уни ўтказиш режасини тайёрлаш;
- ҳар бир синфда география кунини ўтказишга тайёргарлик;
- география бўйича рефератлар танлови;
- деворий газеталар чиқариш;
- энг яхши газета танлови;
- корхоналарга, илмий муассасалар ва музейларга экскурсия;
- кинофильмлар намойиш қилиш;
- географик кечалар, ўйинлар ўтказиш;
- географик конференциялар уюштириш;
- географ=олимлар ва чет элларда бўлганлар билан учрашувлар ўтказиш.

География ҳафталиги тадбирлари қаторига мунозараларни ҳам киритиш мумкин. Унда табиат, жамиятдаги энг долзарб муаммолар бўйи=

ча масалалар ўрганилиши мумкин. Бундай муаммолар бўйича мунозара ўтказишдан мақсад ўқувчиларга географик билимларнинг аҳамияти ва зарурлигини кўрсатишдан иборат.

Мунозаралар ўқувчиларда ўз фикр-мулоҳазаларини исботлай олиш, ҳимоя қила олиш каби хислатларни тарбиялайди. Географияга оид китоб, мақола ва бошқалар мунозара манбаи бўлиши мумкин.

Мунозарада қўйилган муаммони исботлай олиш, мантиқ, ўртоқларнинг фикрларини хурмат қилиш каби хислатлар асосий ўринни эгаллаш керак.

Географик кечалар

Географик кечалар дарсдан ташқари ишларнинг энг кенг тарқалган оммавий турларидан бири саналади. Географик кечалар ўқувчиларни зарур географик билимлар билан қуроллантирибгина қолмай, балки уларнинг яхши ҳордиқ чиқаришларини ҳам таъминлайди.

Географик кечалар синфдан ташқари ишларнинг кўпгина турларини ўзида мужассамлаштиради,буларга: маърузалар, деворий газеталар чиқариш, викторина, КВН, бадиий қисм, атоқли кишилар билан учрашувларни мисол қилиш мумкин.

География кечалари мавзуи ранг=баранг бўлиб,улар турли воқеаларга бағишланиши мумкин.

Жумладан иқтисодий=географик объектлар, аҳолининг турмуши ва маданияти, мамлакатлар, ўлкашунослик, буюк географ-сайёҳатлар, қизиқарли географияга ва ҳоказоларга бағишланган бўлиши мумкин.

География кечаларини тайёрлашда қуйидаги тавсияларга эътибор бериш керак:

- кеча мавзусини белгилаш;
- кеча учун зарур адабиётларни аниқлаш ва тўплаш;
- кечага тайёргарлик ва уни безаш;
- кеча учун тартиб тузиш /сценарий ёзиш/.

Кечалар мавзуини танлашга ўқувчиларни ҳам жалб қилиш лозим.

Кеча ўқувчиларга I,5-2 ой олдин эълон қилиниши керак. Кечани ўтказишда ўқувчиларни 2 гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. /Кечани ташкилий қисмига маъсул гуруҳ ва кеча мазмунига маъсул гуруҳ/.

География кечалари катта таълим=тарбия аҳамиятига эга. Ўқувчиларда бирон=бир касбга, фанга бўлган қизиқишларни янада оши-